

152. évfolyam (2018) | 3. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
152. évfolyam 2018. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Vojtech Dangel (Szlovákia), Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

ISMERT FORRÁSOK – ÚJ ÉRTELMEZÉSEK

- B. Szabó János – Bollók Ádám:* A „szavart–türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai
steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében 479
- Csákó Judit:* Kegyes királyné vagy *rosszakarat mérgével teli vipera?*
Megjegyzések Bajorországi Gizella krónikásirodalombeli portréjához 543
- Bagi Dániel:* Az oroszlán, a sas, a számár és az Igaz Mester. Műgelni Henrik
két magyar krónikájának keletkezési körülményei 591

KÖZLEMÉNYEK

- Nagy Levente:* Kálvinista és/vagy katolikus unió.
A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén 623
- Jiří Januška – Petr Píša:* A prágai egyetem első magyar tanszékének alapítása, működése
és megszűnése az 1850-es években 651

MŰHELY

- Romsics Gergely:* Egy kultusz rendszertana. Gondolatok Turbucz Dávid
A Horthy-kultusz 1919–1944 című kötete kapcsán 671

KRÓNIKA

- Reisz T. Csaba:* Történelem egy kattintásra? Klasszikus forráskiadás
és/vagy levéltári adatbázisok 685

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Földvály Miklós István</i> : Egy úzus születése. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században (<i>Keglevich Kristóf</i>)	695
Gabriele Haug-Moritz (szerk.): Verfassungsgeschichte des Alten Reiches (<i>H. Németh István</i>)	698
<i>Hermann István</i> : A Veszprémi Egyházmegye igazgatása a 18. században, 1700–1777 (<i>Mihalik Béla Vilmos</i>)	700
<i>Koncz Pál</i> : Papírművesség és könyvművészet Veszprém megyében a 18–20. században (<i>Horváth Gergely Krisztián</i>)	703
<i>Mary Gluck</i> : A láthatatlan zsidó Budapest (<i>Baliga Violetta Lilla</i>)	706
Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla (szerk.): Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június (<i>Simon Attila</i>)	709
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	713

B. Szabó János – Bollók Ádám

A „SZAVART-TÜRK DOSSZIÉ”

A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások
16–17. századi párhuzamok tükrében¹

A *DAI* 38. fejezet 3–55. sorainak eredete

A kazár eredetű forrás lehetősége

Amint arra az e cikk előtanulmányaként született írás több alkalommal is utalt,² jelen tanulmány a *De administrando imperio* (a továbbiakban *DAI*) 38. fejezetének első felében olvasható, a honfoglalás előtti magyar történelem vázát bemutató elbeszélés részletesebb, *történeti szempontú* vizsgálatát tűzi ki célul. Amint már ott szó volt róla, a magyarországi kutatásban az 1990-es évek második felétől kezdve Kapitánffy István két tanulmánya nyomán újult ki a vita a honfoglalás előtti magyar történetről a *DAI* 38. fejezetében megőrződött elbeszélés keletkezésének idejével és Bizáncba kerülésének módjával kapcsolatban.³ Az ezekkel összefüggő problémák azóta felmerült megfogalmazásai azonban véleményünk szerint korántsem merítették ki a számba vehető lehetőségek tárházát. Nehezen hihető

¹ Jelen tanulmány készítése során a korábbiaknál is határozottabban szembesültünk azokkal a problémákkal, amelyeket a „9. századi magyarok” történetéről szóló, különféle nyelveken született, írott forrásokban megjelenő nép-, személy- és földrajzi nevek egységesítő, a modern értelmezésekből következő – tehát önmagában is interpretatív jellegű – használata okoz. Ezért – tekintve, hogy a *DAI* alább elemzett része által elbeszélte történetben a „magyar” név sehol sem tűnik fel, a szöveg szerint pedig a Bizáncban a 9. század utolsó évtizedeitől kezdve türkként nevezett népet Atelkuzube költözésük előtt a 38. fejezet adatközlője *savartoi* (*asphaloi*) néven ismerte – az alábbi vizsgálat során a magyar és a türk névalak alkalmazása helyett a *DAI* alapján feltételezhető szavart alakot használjuk. A *savartoi* (*asphaloi*) formát a görög alapján szavard vagy szavart alakban látta olvashatónak *Harmatta János*: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) Bp. 1997. 129. Hasonló – alább részletezett, vö. 61. jegyz. – okból döntöttünk az Atelkuzu névalak használata mellett. Vö. *Harmatta János*: Lebédia és Atelkuzu. Magyar Nyelv 80. (1984) 419–431. Az általunk használt Leved(i) névalakra és problémára lásd *Benkő Loránd*: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lēved és Etēlkōz kapcsán. Magyar Nyelv 80. (1984) 390–391. Ehelyütt szeretnénk köszönetet mondani az anyaggyűjtésben – egykor – B. Szabó Jánosnak nyújtott segítségért Balogh Lászlónak és az Akadémiai Könyvtár segítőkéz munkatársainak, a szöveg jobbításáért Bálint Csanádnak, Ivanics Máriának, Kápolnás Olivérnek, Németh Andrásnak.

² *Bollók Ádám*: A *De administrando imperio* és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. Századok 151. (2017) 1291–1332.

³ Vö. uo. 1291–1293.

ugyanis, hogy a saját népe történetét a „belső átélő csálhatatlan biztonságá[va]”⁴ elbeszélő adatközlő éppen a *DAI* 38. fejezetében olvasható képekkel kívánta volna a magyar törzsszövetség közelmúltját bizánci tárgyalópartnerre elé tárni. A 38. fejezetben ugyanis a magyarok elődei leginkább az események passzív részeseiként, mintegy elszenvedőiként tűnnek fel:

1.) a kazárokkal „együtt laknak” és szoros katonai szövetségben harcolnak azokkal (38_{13–14.});

2.) fejedelmválasztásukat a kazár kagán kezdeményezi, a kagán által magához hívott Leved(i) azonnal a kazár uralkodóhoz siet (38_{31–35.}), és az új fejedelem beiktatása is a „kazárok szokása és törvénye szerint” történik (38_{51–53.});

3.) szállásaikat előbb a kangaroaktól (38_{24–26.}), majd a besenyőktől (38_{55–58.}) elszenvedett vereségek miatt kell egyre nyugatabbra helyezniük;

4.) mindez együtt jár a nép kettészakadásával (38_{26–30.}) és a nyugatra vándorló csoport névváltásával (38_{9–10., 26–27.});

5.) a besenyőkkel pedig a sorozatos vereségek miatt többé nem keverednek háborúba (38_{60–61.}).

Az utolsó három pont önmagában is ellentmondani látszik az eseményeket „belső átélő”-ként, a magyar hagyományból merítve előadó informátor elképzelésének. Aligha csodálkozhatunk ugyanis például azon, hogy nem ezt, a Kárpát-medence birtokbavételét és annak előtörténetét sorozatos vereségekként bemutató történeti elbeszélést olvashatjuk Anonymus *Gestájában*, amely – akármit gondolunk is annak történeti forrásértékéről – „belső elbeszélőként” éppen úgy egy pozitív, győzelmek láncolatából álló múltképet tár az olvasói elé, mint a legtöbb, hasonló tematikát feldolgozó középkori európai munka.

Mindezt látva érdemes egy pillantást vetni a Kárpát-medencét a magyarok előtt mintegy két és fél évszázaddal birtokba vevő avarok példájára is. A források esetükben is beszámolnak egy névváltásról,⁵ ám ez az információ az avarok riválisaitól, a türköktől jutott el a bizánciakhoz (az 570-es évek közepén), és a türkök avarokkal szembeni érvelésében komoly politikai jelentőséggel bírt.⁶

Amikor az avarok követei lehetőséget kaptak arra, hogy az 565-ben trónra lépő II. Justinos (ur. 565–578) császár előtt saját népükről beszéljenek, az ókor

⁴ Kristó Gyula: A *DAI* 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica* 122. (2005) 5.

⁵ Theophylaktos Simokattes, *Historia* VII.7.10–8.5. Magyar fordítás: *Theophylaktosz Szimakkottész: Világtörténelem*. Ford. Olajos Terézia (Magyar Östörténeti Könyvtár 26.) Bp. 2012. 244–247.

⁶ Dobrovits Mihály: Az avar kérdés és az *apar* népnév az orhoni feliratokon. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. (Magyar Östörténeti Könyvtár 14.) Bp. 2001. 86–105. Másként magyarázza e helyet *Czeglédy Károly*: Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. In: *Uő: Magyar östörténeti tanulmányok*. (Budapest Oriental Reprints A.2.) Bp. 1985. 243.

egyik utolsó jelentős, latin nyelven író költője, Flavius Cresconius Corippus⁷ beszámolója szerint népüket a következők szerint jellemezték a bizánci uralkodóknak: „A nyers és durva avar így kezdett szólni éles szavakkal: »Az avarok királya, a kagán legyőzte a világ legbelsejét, nagy harci erénye híres tirannusokat terített le, számtalan népet és hatalmas királyságot igazott le [...], a vad perzsák féltek tőle, a fenyegetőleg felmagasadónak a térdeihez emelték kezüket, könyörgésükkel érdemelték ki a békességet. [...] Áttörtünk az Euphratesen, jeges folyókon keltünk át, s téli havon, [...] ütközetekbe bocsátkoztunk, erődített helyeket vettünk be, falaikat lerombolva hatalmas városokat döntöttünk le. Győzedelmes királyunk most elérte a szkíta Duna partjait, a széles mezőkön sűrű tömegben üttette fel a sátrakat, s bennünket, császárt, e fényes falak közé küldött.«”⁸

Nem kis naivitás lenne persze azt gondolni, hogy Corippus – II. Justinos dícsőítésére írott költeményében fennmaradt – mondatai az avar követ által egykor elmondottak pontos leiratát adják,⁹ még ha a költő hozzáférhetett is az avar küldöttök fogadásán készített feljegyzésekhez.¹⁰ Mégis, az antik rétorika szabályainak megfelelően, korábbi irodalmi előképek mintájára¹¹ megalkotott kompozíció mögött is kitapintható a késő ókori diplomácia küzdelmeiben is rendszeresen alkalmazott verbális eszközkészlet, amellyel a szemben álló felek előnyösebb pozíciókat próbáltak kivívni maguknak a tárgyalások során.

Ám természetesen nem csak az avarok tettek meg mindent saját céljaik eléréseért. Amint II. Justinos Corippus leírása szerinti válasza mutatja, a bizánciak aligha maradtak adósak a verbális agresszió terén. A történetírók feljegyzéseinek és a levéltárakban őrzött iratoknak – azaz tárgyalópartnereik múltjának, aktuális helyzetének, lehetőségeinek és érdekeinek – az ismerete pedig jelentős előnyt biztosított számukra¹² a hasonló helyzetek kezelésében. Corippus szavai szerint

⁷ Személyére röviden lásd *Averil Cameron*: Introduction. In: *Flavius Cresconius Corippus*: In laudem Iustini Augusti minors libri IV. Ed., transl. and comm. Averil Cameron. London 1976. 1–2.

⁸ Corippus, *In laudem Iustini III.* ^{270–274., 277–278., 281–282., 298–302.} Flavius Cresconius Corippus i. m. 68–71., 107–108. Magyar fordítás: *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Bp. 1998. 29.

⁹ Az avar követek fogadásáról beszámoló másik forrás, Menandros Prótektor szövege: Menandros, *Historia* Frg. 8: The History of Menandros the Guardsman. Intorductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes. Ed., transl. and comm. Roger Blockley. (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17.) Liverpool 1985. 92–93. Magyar fordítás: *Szádeczky-Kardoss S.*: Az avar történelem i. m. 27. Menandros az eredetileg elhangzott kéréseknek és fenyegetéseknek minden bizonnyal pontosabb változatát adja, kevésbé kidomborítva az avarok arrogáns viselkedését. Vö. Flavius Cresconius Corippus i. m. 191.

¹⁰ Vö. *Ekaterina Nechaeva*: Embassies – Negotiations – Gifts. Systems of Eastern Roman Diplomacy in Late Antiquity. (Geographica Historica 30.) Stuttgart 2014. 34–35.

¹¹ Vö. Flavius Cresconius Corippus i. m. 192.

¹² Vö. *Jonathan Shepard*: Information and Delay in Byzantine Diplomacy. Byzantinische Forschungen 10. (1985) 241–242., 251., 270–278.

ugyanis „a császár mentesen a harag indulatától kegyesen és nyugodtan pillantott derűs szemeivel a fiatalemberre, aki ilyesmikkel hencegett, s higgadtan a következőket ejtette ki száján: »[...] mit dicsőítéd itt a *futva menekülőket*, s próbálsz felmagasztalni *földönfutó népedet* üres hírveréssel? Az *avarok vad népe*, amely (ál-lítólag) hatalmas királyságokat ígázott le, *saját földjeit nem volt képes megvédeni, lakóhelyeit futva hagyta el*. [...] A kagán tehát harci jelvényeimmel a sajátjait készülni szembeállítani, s az avarok népe harci kürtök és harcmezők emlegetésével fenyeget meg engem, ha nem adunk megegyezés szerinti juttatásokat? [...] Inkább fegyvereinket készítjük elő!»¹³

A diplomáciában tehát mindenki a saját érdekei szerint járt el – a késő ókorban és a kora középkorban éppen úgy, mint napjainkban. Így az avarok és – habár erről a bizánci leírások alapján nem alkothatunk pontos képet – nyilvánvalóan a magyarok is saját erejük túlértékelésében voltak érdekeltek. A bizánciak számára viszont ezért is kiemelten fontos volt minden olyan információ összegyűjtése, amelyre támaszkodva a legjobb eredménnyel tudták közelebbi vagy távolabbi szomszédjaikat, alkalmi vagy hosszú távú szövetségeseiket és ellenségeiket a saját érdekeik szerint befolyásolni, illetve Bizánc érdekeivel ellentétes követeléseiket kivédeni. Az avarokról szóló források között a fenti Corippus-hely ezt a taktikát érzékletesen tárja elénk: az avarok türköktől elszenvedett vereségéről („*saját földjét nem volt képes megvédeni*”) és előző lakhelyeik hátrahagyásáról („*futva menekülők*”) Bizáncba eljutó híreket II. Justinos kíméletlenül felhasználta az erejükkel kérkedő avar követekkel szemben. A türk–avar konfliktusról és annak kimeneteléről szóló információk pedig minden bizonnyal az avarokat elűző türkök követeitől, esetleg más, keletről érkező diplomáciai misszió vagy kereskedők révén értek el Konstantinápolyba.¹⁴

Az ilyen jellegű információknak a bizánci külpolitikában történő felhasználására ráadásul nem csak egyetlen példával találkozhatunk a forrásokban. Így a krími gótok régmúltjának ismertetése során Prokopios is beszámol egy saját korában, 548-ban lezajlott követjárásról, amelynek krími gót résztvevői hivatalosan azért érkeztek Konstantinápolyba, hogy I. Justinianost (ur. 527–565) arra kérjék, küldjön nekik püspököt egyházuk nem sokkal korábban elhunyt vezetőjének pótlására. Ám

¹³ Corippus, *In laudem Iustini III.* ^{308–310., 319–322., 345–347., 392.} Flavius Cresconius Corippus i. m. 70–72., 108–110. Magyar fordítás: Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem i. m. 29–30. (a kiemelések tőlünk származnak – B. Á. – B. Sz. J.). Más szavakkal ugyan, de lényegében hasonlóan adja elő a történeteket Menandros is. Vö. Menandros, *Historia* Frg. 8: The History of Menandros i. m. 94–97. Magyar fordítás: Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem i. m. 28.

¹⁴ Az első türk–bizánci érintkezésekről szóló adatok értékeléséhez lásd Mihály Dobrovits: The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569–570). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64. (2011) 380–382.

a történetíró arról is tudósít, hogy a követség érkezésének valódi célja egy titkos találkozó kieszközlése volt a császárral, amelyen a krími követek az utrigurok ellen folyomdoltak segítségért Bizánchoz „mindent elmond”-va Justinianosnak a krími helyzetről, s egyben „rámutatva, hogyan származna haszna abból a rómaiak birodalmának, ha barbár szomszédjaik mindig ellenséges viszonyban állnak egymással.”¹⁵ Az utóbbi állítás persze önmagában is tulajdonképpen a bizánci állam vezetőinek a határaik mentén élő különféle csoportokat egymás ellen felhasználó – éppen Justinianos korára egyre határozottabban kikristályosodó¹⁶ – politikájának tömör megfogalmazását adja. Amikor azonban három évvel a gót követség konstantinápolyi látogatása után, 551-ben a gepidák hívására és segítségével az Al-Duna mentén és attól északkeletre élő kutrigurok átkeltek a Dunán és a Balkán bizánci kézen lévő keleti területeit kezdték fosztogatni, Justinianos éppen az utrigurokat és a velük ebben a hadjáratban szövetségesként fellépő krími gótokat megnyerve támadta hátba a birodalom ellenségeit, és kényszerítette visszavonulásra a kutrigur támadókat.¹⁷ Prokopios előadása alapján így kézenfekvő arra gondolni, hogy a birodalmat támadó kutrigurok ellen részben éppen a Konstantinápolyal szövetséges krími gótoktól szerzett friss információk alapján tudták a császárvárosban a legmegfelelőbb eszközöket megtalálni a veszély semlegesítésére.

A késő ókori történetírókkal ellentétben a *DAI* szerkesztői – a gyűjtemény céljait és jellegét tekintve – érthető, ám a mi szempontunkból sajnálatos módon nem közlik, honnan származtak a szavartok/türkök/magyarok Kárpát-medencei megtelepedése előtti időkre vonatkozó ismereteik. Az önmagában is több különböző forrás adatait egyesítő, a *DAI* ma ismert fejezetbeosztása alapján a 38-as számot viselő rész¹⁸ Leved(i) korára és Árpád fejedelemmé választására vonatkozó információit olvasva azonban mégis jó okkal következtethetünk arra, hogy a bizánciak a kazároktól ismerték meg a szavartokról és a türkökről a *DAI*-ban feljegyzett vonatkozó elbeszélést. A Leved(i) időszakára és Árpád fejedelemmé választására

¹⁵ Prokopios, *De bello gothico* IV.4.12–13: Procopios with an English Translation in Seven Volumes. Vol V: The Gothic War: History of the Wars, Books VII (continued) and VIII. Ed. and transl. Henry Bronson Dewing. London–New York 1928. 86–87.

¹⁶ Vö. Frank E. Wozniak: Byzantine Diplomacy and the Lombard-Gepidic Wars. *Balkan Studies* 20. (1979) 139–158.

¹⁷ Prokopios, *De bello gothico* IV.18.13–24: Procopios i. m. 238–243. A bizánciak kapcsolatára az utrigurokkal és a kutrigurokkal összefoglalóan lásd Daniel Syrb: Reiternomaden des Schwarzmeerraums (Kutriguren und Utiguren) und byzantinische Diplomatie im 6. Jahrhundert. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 65. (2012) 291–316.

¹⁸ Mivel a fejezetcímek egy része valószínűleg a margináliák bemásolása révén jött létre, az általunk 38., 39. és 40. fejezetként ismert szakaszok nem feltétlenül a mai formájukban tagolódtak az összeállítók eredeti szándékai szerint. Vö. Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica I: Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvolker. Zweite, durchgearbeitete Auflage. (Berliner Byzantinische Arbeiten 10.) Berlin 1958. 363.

vonatkozó beszámoló ugyanis minden részletében a kazárokhoz kötődő viszonyítási pontokra épülve kerül bemutatásra:

- 1.) a magyarok lakhelye *Kazáriához* közel feküdt;
- 2.) „együtt laktak a *kazárokkal* három esztendeig”;
- 3.) együtt harcoltak a *kazárokkal* a *kazárok háborúiban*;
- 4.) Leved(i) a *kazár* kagántól kapott feleséget;
- 5.) a *kazárok* által legyőzött kangarok támadtak Leved(i) népére;
- 6.) a *kazár* kagán küldött Leved(i)ért, hogy fejedelemmé tegye;
- 7.) Leved(i) fel is kereste a *kazár* kagánt;
- 8.) Árpádot megválasztása után a „*kazárok* szokása és törvénye szerint” iktaták be új rangjába és hivatalába.

Mindezt látva kézenfekvő arra gondolni, a kazárok nem csak azért játszanak ilyen kiemelt szerepet a 9. század magyar történetét elbeszélő narratívában, mert Kazária a 9. századi Kelet-Európa meghatározó politikai tényezője volt. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy *az elbeszélés maga eredetileg is kazár nézőpontból született*.

A *DAI* magyarokkal kapcsolatos adatait elemző szakirodalom e tanulmány készítése előtti újbóli áttekintése során magunk is meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a fenti következtetés egyáltalán nem annyira új, mint azt a korai magyar történettel foglalkozó kurrens (illetve általában a 20. század második felében született) szakirodalom alapján gondolhatnánk – mégha Kapitánffy felvetése előtt a *DAI* forrásaival kapcsolatban kimondva vagy kimondatlanul lényegében 1946/1947 óta, azaz szinte pontosan egy fél évszázadon át Deér József tanulmánya jelentette is az abszolút viszonyítási pontot a magyarországi szakirodalom számára. Deér pedig a teljes 38. fejezet adatközlőjeként egy, a 10. század közepén Konstantinápolyban járt magyar személyt valószínűsített.¹⁹ Deér e felvetését saját szavai szerint kizárólag Marczali Henriknek egy, az 1900-ban megjelent *A magyar honfoglalás kútfoi*-ben tett megjegyzésével²⁰ szemben fogalmazta meg, elvetve az elődje által vázolt „kazár tendentia” magyarázatát. Érvelésének figyelemreméltó eleme, hogy „a kazár tájékoztatás hipotézisé”-ről úgy vélte: azt „az idevágó irodalomban tudomásom szerint elsőnek Marczali Henrik kockáztatta meg”, mégpedig az említett, 1900-ban megjelent forrásgyűjteményben.²¹ A 19. század második felének vonatkozó szakirodalmával azonban Deér valamilyen okból kifolyólag nem foglalkozott. A *DAI* 38. fejezetének forrásaival kapcsolatos kutatások áttekintése ugyanakkor mindenkit meggyőzhet arról, hogy az 1840-es és az 1930-as évek közötti mintegy

¹⁹ Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79–80. (1945–1946) 3–20.

²⁰ Marczali Henrik: Byzanczi történetírók. In: A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 98.

²¹ Deér J.: A IX. századi i. m. 10.

egy évszázad történetírása különböző módokon ugyan, de folyamatosan számolt annak lehetőségével, hogy Konstantinápoly urai a magyarok bizánci érdekszférában történő megjelenése utáni időben a kazároktól szereztek információkat az újonnan feltűnő népről. Igen határozottan és részletes érveléssel foglalt emellett állást például Selig Cassel 1848-ban,²² Szabó Károly 1860-ban,²³ illetve Moravcsik Gyula 1934-ben.²⁴ Az 1930–1940-es évektől az ezzel kapcsolatos gondolatok végül mégis igen rövid idő alatt lényegi cáfolat nélkül merültek feledésbe – majd Deér idézett cikke nyomán teljesen el is veszték.²⁵

Kazár elbeszélő – bizánci szerző és szerkesztő

Reményeink szerint a *DAI* keletkezéséről és forráshasználatáról a jelen munka előtanulmányát képező írásban²⁶ elmondottak világossá tették, hogy az utóbbi néhány évtizedben a bizantinológiában megfogalmazott eredmények a magyar kutatásban a „tudós császár” által személyesen összegyűjtött beszámolókról, illetve a hozzá mint szerzőhöz köthető félreértésekről, tévedésekről, illetve különféle adatok hibás összekötéséről élő elképzeléseket és az ezekre alapuló kombinációkat nagyrészt tarthatatlanná tették. Ezzel együtt azt is hangsúlyozandónak tartjuk, hogy a *DAI* magyarokkal foglalkozó részeit vizsgáló magyarországi és nemzetközi szakirodalom áttekintése során nem találkoztunk olyan kellőképpen alátámasztott érveléssel, amely ellentmondana a 38. fejezetből megismert adatok kazár adatközlőtől való származásának, vagy amely azoknak egyértelműen egy vagy több magyar származású adatközlő útján történő Bizáncba jutására utalna. A 38. fejezet első felének egy, a 9. századi bizánci–kazár diplomáciai érintkezések során keletkezett iratban való fennmaradásának a lehetősége mellett jól összeegyeztethető mind a Kapitánffy tanulmányaiban a magyarokról szóló 9. századi bizánci adatgyűjtésről, mind pedig a James Howard-Johnston által a *DAI* két, VI. Leó és VII. Konstantin korára eső szerkesztési fázisáról vázolt megállapításokkal.²⁷ A kazár eredetű elbeszélés feltevése ugyancsak jól értelmezhető kontextust ad

²² *Selig Cassel*: Magyarische Alterthümer. Berlin 1848. 138.

²³ *Szabó Károly*: Bíborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból. Akadémiai Értesítő I. (1860) 111–112., 129., 133., 164–165.

²⁴ *Moravcsik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 6/b.) Bp. 1934. 155.

²⁵ Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy e folyamatot részletesen bemutassuk. Az elmúlt bő másfél évszázad magyarországi és nemzetközi történeti irodalmának ilyen szempontú áttekintését és értékelését lásd *Bollók Ádám – B. Szabó János*: Hogyan tűnt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. Történelmi Szemle 59. (2017) 347–377.

²⁶ *Bollók Á.*: A *De administrando imperio* i. m.

²⁷ *Vö. Bollók Á.*: A *De administrando imperio* i. m. 1292., 1327–1332.

annak a Kristó Gyula és Zimonyi István által megfigyelt egyezésnek, amely a *DAI* által a magyar–kazár viszony leírására és Árpád erényeinek kiemelésére használt görög fogalmak és a türk rovásfeliratokban olvasható ótörök terminusok jelentésrétegei között megmutatkozik (ezáltal utalva a görögre fordított történet mögött meghúzódó steppei török szemléletmód erőteljességére).²⁸

Deér, Kristó és mások véleményével ellentétben azonban a teljes 38. fejezet egyáltalán nem tűnik egyetlen, egységes elbeszélésnek. Azzal a lehetőséggel, hogy a 3–65. sorok nem feltétlenül egyetlen magyar forrás alapján kerültek Konstantinápolyban lejegyzésre, illetve összeállításra, persze többen is számoltak. Egyrészt így gondolták azok, akik e szakaszban egyazon történet – a magyarok egyszeri besenyőktől elszenvedett vereségének és nyugatra költözésének – kétszer, két külön forrásból származó, Bizáncban egymás után rakott és összekevert elbeszélését látták.²⁹ Másrészt lehetségesnek tartotta ezt a Deér elképzelését nagyrészt elfogadó Moravcsik is,³⁰ ahogyan a fejezet 3–55. sorai forrását az ezeket követő mondatok forrásától/forrásaitól Takács Zoltán Bálint is elválasztandónak tartotta (bár Deért követve ő éppen a fejezet első felénél gondolt mindenképpen magyar adatközlőkre).³¹ A szöveg *tartalmi* elemzése alapján magunk is úgy látjuk, hogy a 38. fejezeten belül – néhány, a VI. Leó- vagy a VII. Konstantin-kori szerkesztő(k)től származó, értelmező jellegű betoldástól eltekintve – a 3–53. vagy a 3–55. sorok alkotnak egy egységes elbeszélést. Mégpedig egy, a magyarok leved(ia)i és atelkuzui történetét közelről, de a magyar–kazár viszony szempontjából figyelő *kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést*. Valószínűnek tartjuk egyúttal, hogy az ennek alapján görög nyelven, a bizánci szerző fogalmi készletével írott feljegyzést azután a VI. Leó megrendelésére dolgozó szerkesztő(k) egészítette/ék ki az 55–71. sorokban olvasható adatokkal valamikor a 10. század első évtizedében.

Úgy tűnik számunkra továbbá, hogy vagy ekkor, vagy a VII. Konstantin-kori kibővítés fázisában kerültek a kazár elbeszélés nyomán keletkezett feljegyzés szövegébe betoldásra a 38_{19–21}. és a 38₃₁. szakaszok megjegyzései. Az előbbi³² a kangar név értelmezése: e részlet szerzője a szavartokra támadó, a 10. század elején

²⁸ Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Bp. 1995. 115–120.; Zimonyi István: Constantin Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: *Uő*: Középkori nomádok – korai magyarok. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 27.) Bp. 2012. 39–46.

²⁹ A kutatás történetét saját elképzelésével együtt röviden bemutatja Tóth Sándor László: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században). Szeged 2016. 76–78., 95–104.

³⁰ Gyula Moravcsik: Commentary to Cc. 37–42. In: *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. A Commentary. Ed. Romilly J. H. Jenkins. Washington 1962. 146.

³¹ Vö. pl. Takács Zoltán Bálint: Levedi és Levedia a magyarok történetében. In: *Orientalista Nap 2000*. Szerk. Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori. Bp. 2000. 222.

³² „ugyanis ez a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos”. Ez és az alább következő összes, a *DAI*-ból származó idézet Moravcsik Gyula fordítása. Lásd *Bíborbanszületett Konstantín*: A Birodalom kormányzása. Kiad. és ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950., 2. kiadás 2003.

és közepén már a besenyők kötelékébe tartozó csoport nevének magyarázatát adja meg itt – mégpedig a 37. (a besenyőkkel foglalkozó) fejezet végén olvasható információ (37_{68–71.}) alapján, azt erősen tömörítve. Így feltételezhető, hogy ez az értelmező megjegyzés az eredeti feljegyzés bővítéseként került ide is bemásolásra, s talán az eredeti szöveg margójára írt széljegyzetként készült, mintegy átutalásként a munka korábbi helyén megadott kangar-leírásra. A másik félmondat³³ ugyancsak magyarázó értelmű: a *DAI*-ba felvett forrásban szereplő „Atelkuzu nevezetű helyek”-ként szereplő meghatározáshoz fűzött (talán megint csak eredetileg széljegyzet-jellegű) értelmezésről van szó, tudniillik, hogy ott a *DAI*-n végzett 10. századi szerkesztés idején már a besenyők laktak. Azaz, ha a traktátus olvasója Atelkuzu elhelyezkedésére kíváncsi, korának besenyő területeire kell gondolnia, illetve azok helyére kell más szakaszokban adatokat keresnie a munkában. Nem tartjuk biztosan eldönthetőnek továbbá, hogy az 53–55. sorok mondata pontosan mekkora részben származik az eredeti elbeszélésből, illetve mennyiben tükröz egy, a fent jelzett két betoldáshoz hasonló kiegészítést. A mondat első fele ugyanis a 38_{11–12.} szakasz adatát ismétli rövidebben, míg a második fele sokkal inkább illik a 10. század közepi szerkesztési fázishoz, tekintve, hogy Árpád utódairól beszél,³⁴ amely a 10. század első évtizedének állapotaihoz még kevésbé tűnik jól illeszkedőnek. Felvethető ezért, hogy itt is inkább egy betoldott értelmező megjegyzésről lehet szó.

A fentiek szerint megfogalmazott téziséből kiindulva jelen írásunk második részében arra teszünk kísérletet, hogy a 38_{3–55.} szakasszal kapcsolatos meglátások hozadékát a „kazár–magyar” viszony kutatása szempontjából kamatoztassuk. Fő célkitűzésként igyekszünk kitágítani a 38. fejezet – gyakran ellentmondásosnak látott – szövegének értelmezési lehetőségeit. Munkánk során – amennyire ez egyáltalán lehetséges – figyelemmel próbálunk lenni az általunk feltételezett, steppei kultúrájú kazár adatközlő és a mondandóját görögül lejegyző, s így szükségszerűen a saját kulturális szűrőjén átengedő és értelmező bizánci „szerző” által jelentett „rétegekre” is.

Mivel a kérdéses szövegrész korábbi kommentárjait 1980-as kötetében Kristó, 2016-os áttekintésében pedig Tóth Sándor László szinte mondatról mondatra végigvette,³⁵ az alábbiakban eltekintünk az általunk érintett részletek elemzése során a korábbi kutatói álláspontok teljeskörű bemutatásától. A kazár szemléletmód lehetőség szerinti minél pontosabb megértéséhez viszont párhuzamként

³³ „amely helyeken [ti. „az Etelküzü nevezetűek”-en] mostanában a besenyők népe lakik.”

³⁴ „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.”

³⁵ Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980.; Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m.

felhasználjuk más steppei népek, elsősorban a 16–18. században a kelet-európai térségben élő nogájok és a kalmükök történelméről írott külső és belső keletkező forrásokot, illetve az e népeket a térség két nagyhatalmi központjához, Konstantinápolyhoz és Moszkvához fűző viszonyrendszerről rendelkezésünkre álló ismereteket. Ugyanakkor azt is előre kell bocsátanunk, hogy a 9. századi eseményekről rendelkezésre álló töredékes forrásanyag alapján még így sem látunk lehetőséget arra, hogy részletekbe menően „rekonstruáljuk” az egykor minden bizonnyal dinamikusan változó politikai és katonai konstellációkat a térségben. Munkánk első lépésként értelemszerűen a kazár tudósítás keletkezésének hozzávetőleges időpontját és az elbeszélés időbeli mélységét kíséreljük meg behatárolni.

A 38. fejezet kazár–szavart történetének idő- és térbeli keretei

Időbeli keretek

A legelső biztos adat, amely egy bizánci tisztségviselő (Niketas Skléros *protospatharios*) és a magyarok magas rangú vezetői (Árpád és Kusán) személyes találkozásáról szól, a 894-es év eseményeinek elbeszélése kapcsán maradt fenn Symeon Logothetész krónikájában. Ekkor a VI. Leó által az Al-Dunához küldött Niketasnak a Symeon bolgár uralkodó elleni közös katonai fellépésről kellett Árpáddal és Kusánnal tárgyalásokat folytatnia.³⁶ Az azonban egészen biztos, hogy a bizánci államhatalommal nem ez volt az első kapcsolata a magyarok előkelőinek. A *DAI* 8_{5–18}. a konstantinápolyi udvarnak a Dnyeper–Dnyeszter–Al-Duna vidékén élő besenyőkkel való kapcsolattartásáról írottak alapján nem csak arról alkothatunk ugyanis szemléletes képet, hogy hogyan zajlott egy olyan tárgyalás előkészítése és lefolyása, mint amelyről Árpád és Kusán kapcsán Symeon Logothetész említést tesz. Azt is egyértelműen mutatja ez a hely, illetve a besenyők stratégiai helyzetéről a *DAI*-ban általánosan megőrzött kép, hogy hasonló egyeztetésekre a 894. évi alkalom előtt is többször sor kellett, hogy kerüljön. Ezt a következtetést vonhatjuk le az Ibn Rusztánál megőrződött leírásból is, amely a Khersónt a 9. század utolsó évtizedeiben kereskedelmi céllal felkereső magyarokról szól,³⁷ s amelynek a feltételezhető részleteit a *DAI* 6. fejezetének a 10. század első felében a város környékén élő besenyőkről, illetve a

³⁶ Symeon Logotheta, *Chronicon* 133.17.: Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon. Ed. Staffan Wahlgreen. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XLVI/I.) Berlin 2006. 276. Magyar fordítás: *Moravesik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 1988. 59.

³⁷ Vö. *Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Bp. 2005. 34–35.

khersóniak hozzájuk fűződő viszonyáról beszámoló leírása teszi élettélivé számunkra. Ha mindehhez hozzávesszük a *DAI* 1_{16–20}. szakaszának adatát a 10. század első felében a császári udvarból rendszeresen („évente”) a besenyőkhöz küldött követésekről, nyilvánvaló, hogy a magyarok és a bizánciak között az előbbieket atelkuzui szállásainak elfoglalása után rövid idővel hasonlóan rendszeres kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok kellett, hogy kiépüljenek, mint amelyeket a *DAI* a besenyők kapcsán ismertet.

Arra tehát, hogy a bizánci udvar a kazároktól kérjen és/vagy kapjon információkat a magyarokról, elsősorban akkor lehetett szükség, amikor az utóbbiak viszonylag új hatalmi tényezőként – egyszerre lehetséges ellenfélként és szövetségesként – tűntek fel a bizánci érdekszféra határain: a Krímben Khersón szomszédságában (vö. *DAI* 1_{25–28}), illetve az Al-Duna északi oldalán. Ezzel az elsősorban logikai úton belátható megállapítással egybevág, hogy a 38_{3–55}. szakasz csak az atelkuzui megtelepedést közvetlenül követő néhány eseményről tartalmaz információkat. Figyelemreméltó persze, hogy a 38–40. fejezetben a bolgár szövetségben lezajló besenyő támadás előtt nem találunk olyan elemet, amelyet biztosan az Árpád fejedelemmé választását követő atelkuzui tartózkodása időszakára vonatkoztathatunk, még ha e fejezetek néhány (így a törzsrendszerre és a törzsek együttes katonai fellépésére vonatkozó) adata esetleg az atelkuzui viszonyokat állítja is elénk. (A 38_{66–71}. szakasz forrásaként szintén több lehetőséget mérlegelhetünk.) Erre részben magyarázatot kínálhat az atelkuzui tartózkodás rövid időtartama. A magunk részéről azonban az 55. sor „néhány év múlva” kifejezése – amelyre támaszkodva a magyarországi kutatás nemegyszer kísérelt meg az atelkuzui tartózkodás idejére vonatkozó következtetéseket levonni³⁸ – alapján ezt az időszakot mégsem szűkítenénk le feltétlenül mindössze néhány évre. Már csak azért sem, mert egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a kérdéses kifejezés a VI. Leó-kori szerkesztőtől származik, s nem annyira a valós időviszonyok pontos meghatározását szolgálta, hanem egyfajta összeköttetés megteremtését a leved(ia)i és atelkuzui eseményeket elbeszélő, kazár eredetű forrásban és a besenyő–magyar konfliktusról szóló, talán általa készített összefoglalóban szereplő események között.³⁹

³⁸ Vö. Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m. 113–115.

³⁹ Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy a 38–40. fejezetek összes adatának a kronológiai helyzetét, illetve a VI. Leó- és a VII. Konstantin-kori összeállítók szerkesztői gyakorlatának nyomait e helyütt tárgyaljuk. Annyit azonban már itt is érdemes megjegyezni, hogy a 38_{55–61}. szakasz egy VI. Leó-kori szerkesztő munkájának tűnik, aki itt a 894–896-os bizánci–bolgár–magyar–besenyő harcoknak és a magyar honfoglalás következményeinek a rendkívül tömörített összegzésével egészítette ki (vezette el saját koráig) a kazár elbeszélés alapján készült feljegyzésből általa megismert szavart/türk-történet eseményeinek ismertetését. Pusztán tartalmi szempontból elképzelhetőnek látszik továbbá, hogy a 38_{60–61}. sorok mondata már a Gabriel klérikus jelentésében foglaltak ismeretében íródott, s mint ilyen, egyaránt származhat a Leó- és a Konstantin-kori rétegből.

Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a magyarok atelkuzui tartózkodásának ideje pár évtizednél jelentősen hosszabb lehetett volna. Az a tény, hogy az Anonymusnál feljegyzett hagyomány szerint Árpád 907-ben⁴⁰ (avagy a 10. század első évtizedében) hunyt el, az Atelkuzube történt megérkezésakor pedig már a fejedelemmé történő felemelésre alkalmas életkorban, azaz legalább a tízes éveinek végén vagy a húszas éveinek az elején járt, ezt az időszakot viszonylag szűk időhatárok közé szorítja. Ezt a tényt természetesen eddig is számos alkalommal rögzítette a kutatás, utalva arra, hogy ha Árpádot a halálakor a 60–70-es éveiben járó idős embernek tételezzük is fel – ami egyáltalán nem vehető biztosra, de ennek kizárásához sincs adatunk –, születését akkor sem tehetjük a 840–850-es évek elé.⁴¹ Így a *DAI*-ban leírt fejedelemmé tételére sem kerülhetett sor a 850-es évek vége, vagy még inkább a 860-as évek előtt. Annak alapján, hogy a 890-es évek közepén egyik fia már – a *DAI* szövegének értelmezésétől függően – a bolgárok elleni támadást vezette/már a kavarak élén álló vezető volt (*DAI* 40_{12–13}), a 940-es évek második felében pedig Árpád fiai már mind meghaltak, s unokái közül sem volt már mind életben (*DAI* 40_{60–63}), a fiak nemzedéke még a leved(ia)i, vagy valószínűbben az atelkuzui szállásokon láthatta meg a napvilágot. Születésük ideje ugyanakkor nem határolható be pontosabban (esetleg a 860–880-as éveknél).

Az Atelkuzube történő áttelepedés időpontjához nem segítenek sokkal közelebb a 9. század második felének magyar történetéről szóló további források sem. A legkorábbi viszonylag biztos adatot, amely már talán ténylegesen a magyarokra vonatkoztatható,⁴² Szent Konstantin–Cirill *Vitája* őrizte meg. Az életrajz egy 861 január végére keltezhető esemény⁴³ kapcsán szól a szent találkozásáról Khersón körül egy kazár és egy *ugri* néven említett csapattal. Tekintve, hogy a *DAI* 12. fejezete még a 10. század közepén is tud a térségben élő bolgárokról,⁴⁴ a különféle

⁴⁰ Anonymus, *Gesta Hungarorum* 52.

⁴¹ Vö. pl. Carlile Aylmer Macartney: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge 1930. 109.; Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől i. m. 39., 41. (mindkettő 840 körül); Benkő L.: *A magyarság* i. m. 394.; László Várady: *Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos*. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politikgeschichte der Ungarn. *Byzantinische Zeitschrift* 82. (1989) 51. (mindkettő legkésőbb 845–850 körül); Györffy György: *Legenda és valóság Árpád személye körül*. *Kortárs* 21. (1977) 2. sz. 105. (850–855 körül); Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség* i. m. 226. (850–860 között).

⁴² A magyarok 830-as évekbeli Al-Duna-vidéki megjelenésére vonatkoztatott források (Symeon Logothetész, *Annales Bertiniani*) magyarokhoz kötését e tanulmány szerzői több mint kétségesnek látják. Vö. Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében*. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez. Bp. 2015. 71–72.

⁴³ Vö. Constantine Zuckerman: *On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor*. *A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Geniza of Cairo*. *Revue des études byzantines* 53. (1995) 244–245.

⁴⁴ Ezen, a *DAI*-ban „fekete bolgárok”-ként említett csoport lehetséges elhelyezkedésére lásd Róna-Tas András: *Hol volt Kuvrat Bulgáriája?* In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi

onogur-bolgár csoportokat pedig említhetik *u(n)gri* néven a források, a *Vita ugrici* magyarokkal való azonosítását nem vehetjük teljesen biztosra. Ráadásul – sajnálatos módon – az eredetileg nem sokkal Konstantin halála után, görög nyelven íródott, de csak egyházi szláv nyelvű fordításban és nagyon késői kéziratokban fennmaradt szöveg arra vonatkozóan sem tartalmaz egyértelmű állítást, hogy a Krím déli szegletében feltűnő kazárok és ugrok egymással szövetségben vagy egymás ellenségeiként léptek-e fel. Ezért az epizód magyarázataként egyaránt felmerült, hogy itt a *DAI*-ban (38₁₄) említett kazár–szavart „együtt harcolás” egyik átlomásáról őrzött meg adatot a *Vita*,⁴⁵ illetve, hogy Konstantin éppen azért tudta a kazárok vezérét könnyedén rávenni, hogy hagyjon fel a bizánci város ostromával, mert a Krím északi területeit Atelkuzu felől uralmuk alatt tartó ugrok csapata érkezésének hírére az ostrom egyébként sem volt a továbbiakban fenntartható.⁴⁶ Az előbbi, a magyar kutatásban egyébként jobban elterjedt magyarázat értelmében – tekintve, hogy a *DAI* fent hivatkozott adatán kívül nem tudunk más olyan időszakról, amikor a magyarok elődei kazár kötelékben harcoltak – ez a 860/861 fordulójára vonatkozó adat még a szavartok leved(ia)i tartózkodásának idejéből származhat. Látva, hogy a 9. század második és a 10. század első felében nem okozott jelentősebb nehézséget a magyar lovascsapatoknak hatalmas távolságokból is beavatkozni más térségek ügyeibe – különösen, hogy Kazária szomszédjaiaként és szövetségeseiként Leved(ia)ból egyenes út vezethetett a Krímbe, akárhol is feküdt ez a Leved(ia) Kazária határai mentén –, pusztán a távolság miatt ez a lehetőség nem zárható ki.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy ha a *Vita*-ban szereplő ugrokban magyarokat látunk, pusztán a földrajzi közelség okán kézenfekvőbb volna a már az atelkuzui szállásaikon élő magyarokra gondolni. Ebbe az irányba mutatna az *Annales Bertiniani*-ban megőrzött adat az *ungri* nevű nép Németh Lajos birodalma ellen intézett 862-es betöréséről is⁴⁷ – ám ez a szöveg sem nélkülözi az értelmezése körül felmerülő nehézségeket. Egészen biztosak csak abban lehetünk, hogy az *Annales Iuvavenses maximí*-ban a 881. év alatt megőrződött adat a magyarok (*ungri*)

Szabolcs – Sinkovics Balázs. Bp. 2001. 67–87. (Nem elfogadva a *DAI* adatának a szerző által vallott archaizáló voltát.)

⁴⁵ Így látta ezt már *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 138. 141. jegyz.; *Hóman Bálint*: Magyar történet I. In: *Hóman Bálint – Szekfü Gyula*: Magyar történet I–V. 2. kiadás. 1935. 65. A 20. század második felének irodalmát ismerteti *Tóth S. L.*: A magyar törzsszövetség i. m. 111.

⁴⁶ Így érvelt *Constantin Zuckerman*: Les Hongrois au pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889. In: *Byzantium at War (9th–12th c.)*. Ed. Kostas Tsiknakis. Athens 1997. 70.

⁴⁷ *Annales Bertiniani* s. a. 862: *Annales Bertiniani*. Ed. Georg Waitz. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 5.) Hannoverae 1883. 60.

és a kavarok (*cowari*) együttes Bécs körüli katonai akcióiról⁴⁸ már az atelkuzui szállásokról kiinduló csapatokról szól. A két csoport ilyen nyilvánvaló külön entitásként történő említése egyébként azt a benyomást kelti, hogy a türkök-magyarok és a kavarok a *DAI* 40₆ által említett „összeolvadása” akkoriban még csak igen kezdeti fázisában lehetett. (A *DAI* 39_{6–7} egyébként mintha ennek a korábbi állapotnak a nyomát megőrizve még [?] csak ugyanazon a területen történő letelepedésről és „összebarátkozás”-ról tesz említést; további adatok hiányában, illetve a *DAI* szövegének összeállítási metódusát látva azonban erre határozott következtetést nem építhetünk.)

Bár konkrét, ezt alátámasztó adattal nem rendelkezünk, a korabeli események ismeretében még az sem lenne kizárható, hogy éppen a 861 nyarán a kagán és a bég jelenlétében lezajlott hitvita bizánci résztvevőinek⁴⁹ a császári udvarban tett jelentése tartalmazta a Krímben Konstantin és társai által megismert magyarokkal kapcsolatos kazár elbeszélést. A bizánci–kazár diplomáciai kapcsolatok azonban annál mindenképpen szorosabbak és rendszeresebbek maradtak 861 után is, hogy feltegyük: csak egyetlen alkalom kínálkozott volna az információcserére.

Az újonnan Bizánc érdekszférájába érkező népekre vonatkozó bizánci információszerzés lehetséges útjaira egyébként érdekes fényt vet az e tanulmány elején már idézett avarok esete. A részben a császári levéltárban őrzött iratokból dolgozó Menandrosz Prótektor jegyzi meg ugyanis, hogy az 550-es évek második felében a Kaukázus előterébe érkező avarok „eljutottak az alánokhoz, s az alánok vezetőjének, Sarósiosnak a pártfogását kérték, hadd ismerkedhessenek meg az ő közbejött útján a rómaiakkal. Sarósios Iustinost, Germanos fiát, aki akkoriban Lazikében a csapatok vezére volt, tájékoztatta az avarokról, Iustionos pedig a császárt, Iustinianost”.⁵⁰ Az sem lehetetlen tehát, hogy a kazár közvetítést éppen a Bizánc uraival akkor még közvetlen kapcsolatot nem ápoló szavartok vezetői kezdeményezték a Bizánccal kiépítendő jó viszony zökkenőmentes kezdeteit elősegítendő.

Az itt számba vett adatok együttesen sem teszik lehetővé annak egészen pontos meghatározását, hogy a *DAI*-ban elbeszélt Leved(ia)–Atelkuzu szállásváltásra és Árpád atelkuzui, kazár szokás szerint történő felemelésére mikor került sor. A fentiek értelmében mindezt *legkorábban a 850-es évek végére, legkésőbb pedig a 870-es évek második felére* helyezhetjük.

A *DAI*-ban megőrződött leved(ia)i történet időbeli keretei pontosító külső adatok hiányában – ha lehet – még ennél is valamivel képlékenyebbek. Az egyetlen

⁴⁸ *Annales Iuvavenses maximi* s. a. 881: Annales ex annalibus iuvavensibus antiquis excerpti. Ed. Harry Bresslau. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 30/2, fasc. 1. Lipsiae 1926. 742.

⁴⁹ Vö. Zuckerman, C.: On the Date i. m.

⁵⁰ Menandros, *Historia* Frg. 5.1: The History of Menandros i. m. 48–49. Magyar fordítás: Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem i. m. 17.

viszonylag objektív támpontot a még Atelkuzuben is életben lévő Leved(i) személye jelenti. A 38. fejezet elejének elbeszélése ugyan az életkoráról nem árul el közelebbit (sem rangbéli elsőse, sem „erőtlensége” nem ad biztos támpontot), a történet során végig, már a Kazária közelében történő megtelepedéskor is felnőtt férfiként áll előttünk. Ha pedig a szavart szállásterület „névadásában” jelzett szerepére gondolunk (erről lásd alább), ekkor már vezető szerepet játszó, tekintélyes férfinak gondolhatjuk. Emellett a kazár kagán által Leved(i)nek adott kazár feleség és Leved(i) nászának a történet szerint váratlan gyermektelensége talán arra is utalhat, hogy e házasság nem mindössze néhány évig tarthatott. Az emberi élet végességét figyelembe véve Leved(i) születésének ideje legfeljebb a 8. század utolsó évtizedéig tolható ki (így egy 855–860 körüli atelkuzui megtelepedés idején is már a 70-es éveiben járna). Természetesen nem elképzelhetetlen az sem, hogy megközelítőleg Álmossal – akinek születési idejét a dinasztikus hagyomány alapján dolgozó Anonymus 819-re tette, amit a modern kutatás is többé-kevésbé elfogadhatónak tart⁵¹ – lehetett egyidős. Mindezek fényében a *DAI alapján vizsgálható leved(ia)i tartózkodás a 9. század első felének/kétharmadának néhány évtizedét jelenthette: elméletileg legkorábban a 810–820-as évektől, de jóval valószínűbb, hogy csak egy ettől évtizedekkel későbbi időponttól, a 830-as, vagy akár a 850-es évektől kezdve.*

A fentiek mellett egyetlen olyan utalást tartalmaz még a 38. fejezet szövege, amely a leved(ia)i tartózkodás időszakának körvonalazásához esetleg hozzájárulhat. A kazárokkal „minden háborújukban” együtt harcoló szavartokról szóló mondat (38₁₄) régóta foglalkoztatja a kutatókat – ám a 9. századi kazár történelemről hírt adó forrásokban e háborúkról nem sok biztos adatot sikerült találni. A kazárok kiterjedt steppei birodalmának ugyanakkor számos olyan szomszédja volt mind Közép-Ázsia, mind az északi vidékek, mind pedig a kelet-európai térség felől, amelyekkel időről időre kisebb-nagyobb katonai konfliktusba kerülhetett anélkül, hogy arról korunkra akár a muszlim, akár a bizánci forrásokban részletes beszámoló maradt volna. Nem véletlen, hogy a 10. – esetleg már a késői 9. – századi állapotokról szólva a Gardīzī által felhasznált beszámoló úgy tudta: a kazárok minden évben hadjáratot vezettek a besenyők ellen, s gyakoriak voltak az úzokkal és burtászokkal vívott összecsapások is.⁵² Sőt, amint a ruszokkal és a keletről érkező újabb és újabb nomád népekkel a forrásokban megőrzött összecsapások mutatják: ehhez még szomszédokra sem volt mindig szükség. Mindenesetre, ha hihetünk a 10. század közepén keletkezett, a kutatásban a Cambridge-i Névtelenként hivatkozott kazár levélnek, a 830–850-es években

⁵¹ Vö. pl. Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől i. m. 39., 41.

⁵² Arsenio P. Martínez: Gardizi's Two Chapters on the Turks. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 154.

nem csak a Krím félszigeten kínálkozott alkalom a kazárok „minden háborújában” magyar csapatok megjelenésére. A szöveg ugyanis a 861-es kazár vallásváltás előtti évtizedek eseményei között említi a kazár bégnek, Bulan/Sabriel-nek a kazárookra támadó „ellenség” felett aratott katonai győzelmét,⁵³ amelyet ugyan megkíséreltek a magyarok feltételezett 830-as évekbeli előretörésével összefüggésbe hozni,⁵⁴ ám a *DAI* szövegéből megismerhető kazár–szavart viszony ezt a feltételezést nem feltétlenül támogatja.

Földrajzi keretek: Leved(ia) – Atelkuzu

A *DAI* 38. fejezetében megjelölt szavart szállásterületek problematikája lényegében a 19. századi kezdetek óta foglalkoztatja a kutatást, amely sokáig többé-kevésbé jól körülhatárolható területű „őshazákat” keresett ezek mögött az elnevezések mögött. Ugyanakkor – amint az előző fejezetben láthattuk – maga a *DAI* szövege egyik esetben sem támogatja a szavartok/türkök néhány évtizednél hosszabb ideig tartó ott-tartózkodásának feltevését. Az időrendi viszonyok tisztázásánál viszont e területek térbeli kiterjedésének kérdésére látszólag mégis jóval egyszerűbb a válasz, hiszen a bizánci diplomácia biztos fogódzóként kínálkozó folyónevekkel határozta meg az egyes térségeket, amely eljárás – legalábbis Atelkuzu esetében – számunkra (is) megnyugtató módon viszonylagos biztonsággal kijelöli annak törzsterületét.

Az idők folyamán az is többször megfogalmazódott – bár főként a muszlim földrajzi leírásokra és kevésbé a *DAI* szövegére támaszkodva –, hogy az Atelkuzu elnevezésben megbúvó Etel/Itil folyónév a Donnal vagy a Volgával lenne azonosítható, így e terület jóval kiterjedtebb lehetett a 38^{66–71.} szakaszban megjelölnél. Így volt, aki ez alapján a Dunától a Donig, illetve a Volgáig terjedő szavart/türk szállásterülettel számolt. Jelenleg azonban az ilyesféle „nagy Atekuzu” koncepciókat pusztán nyelvészeti eszközökkel egyelőre aligha lehet megnyugtatóan bizonyítani.⁵⁵ Így magunk – nem tartva a Dont egyfajta „szilárd” kazár „határt” kijelölő „határfolyónak”⁵⁶ – Ligeti Lajossal egyetértve inkább úgy véljük, hogy ennek az

⁵³ Fol. 1r, 10–11. sor. Héber szöveg és magyar fordítás: *Hunyadi László*: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András. (Magyar Östörténeti Könyvtár 16.) Bp. 2001. 167., 171.

⁵⁴ Vö. *Zuckerman, C.*: Les Hongrois i. m. 66.; *Uő*: On the Origin of the Khazar Diarchy and the Circumstances of Khazaria's Conversion to Judaism. In: *The Turks I*. Ed. Yusuf Halaçoğlu. Ankara 2002. 219–522.

⁵⁵ E munka céljai között – már csak a megfelelő nyelvészeti kompetencia híján sem – nem szerepelhet az Atelkuzu név nyelvészeti kutatásának és annak több mint száz éve vitatott problémáinak tárgyalása.

⁵⁶ Vö. *Polgár Szabolcs*: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd (Magyar Östörténeti Könyvtár 14.) Bp. 2001. 106–126.; *Polgár Szabolcs*: Kazária kilenc kerülete. In: „Fons, skepsis,

óriási területnek a jelentős részét leginkább egyfajta „vándorlási térségként” lehet értelmezni, amelynek egyes részei rövidebb időszakokra lehettek a magyar törzsszövetség uralma alatt, egész területe azonban egyszerre „sohasem volt a magyarok birtokában”.⁵⁷ A *DAI* 38^{66–71.} szakasz által a 9. századi atelkuzui szállásterület kapcsán említett folyóknak: a *Baroukh*nak (Βαρούχ), a *Kouboun*nak (Κουβού), a *Troullos*nak (Τροῦλλος), a *Broutos*nak (Βροῦτορ) és a *Seretos*nak (Σέρετος) a Dnyeperrel, a Buggal, a Dnyeszterrel, a Pruttal és a Szerettel való azonosítása révén azonban plasztikusan kirajzolódik az a lehetőség, hogy Atelkuzu név alatt a *bizánci szerkesztők* még a besenyő uralom idején is elsősorban a Kárpátoktól a Dnyeperig tartó területet érthették.⁵⁸

Fontosnak tartjuk azt is felvetni, hogy bizonyos népeknél, így például a modern korig politikailag szétagolt szervezetben élő baskíroknál *nem is létezett saját maguk által használt elnevezés az általuk lakott szállásterületek összességére*.⁵⁹ Így az sem lehetetlen, hogy a szavartok/türkök kapcsán is azzal a magyarországi szakirodalomban csak ritkán és inkább áttételesen felmerült lehetőséggel kell számolnunk,⁶⁰ hogy az Atelkuzu név – amennyiben ez esetben ténylegesen belső elnevezésről lenne szó⁶¹ – is lehetett olyasféle részterület megnevezés, amelyet a szomszédok valamely okból esetleg kiterjesztő értelemben a törzsszövetség szállásterületének a megnevezéseként alkalmaztak, amit a kutatás Leved(ia) kapcsán már régóta valószínűsít.⁶²

lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szeged 2010. 345–348.

⁵⁷ *Ligeti Lajos*: Levédia és Etlköz. Magyar Nyelv 81. (1985) 18. Fehér Géza 1913-ban már nagyon hasonló gondolatot fogalmazott meg a saját Atelkuzu-értelmezése kapcsán. Vö. *Fehér Géza*: Atelkuzu területe és neve. Századok 47. (1913) 685.

⁵⁸ *Bollók Á.*: Ornamentika i. m. 73–74. A folyók azonosításáról lásd *Harmatta J.*: Lebédia i. m. 426. Az Atelkuzu fekvéséről alkotott szerteágazó nézetek széleskörű áttekintése megtalálható a „nagy Atelkuzu” nézetét valló Tóth munkájában. Lásd *Tóth S. L.*: A magyar törzsszövetség i. m. 226–260.

⁵⁹ Ivanics Mária szíves szóbeli közlése.

⁶⁰ Arra, hogy a rendre „őshazaként” tárgyalt – valójában talán csak egy-egy fontosabb nemzetség/törzs szállásterültét jelentő Leved(ia)t és Atelkuzut (?) egyaránt magában foglaló –, nagyobb egységre, azaz a teljes törzsszövetség szállásterültének összességére nem biztos, hogy használtak saját belső eredetű földrajzi megnevezést, lásd *Fehér G.*: Atelkuzu i. m. 685.; *Uő*: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.–XI. Jahrhunderten. Keleti Szemle 19. (1921) 90–91., 94.; *Tóth Sándor László*: Levediatól a Kárpát-medencéig (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged 1998. 57., *Uő*: A magyar törzsszövetség i. m. 124–133.

⁶¹ Figyelemreméltónak tartjuk, hogy bár jelenleg a magyarországi kutatás szinte egyöntetűen elfogadni látszik az Atelkuzu név magyar eredetét, sem Juhász Dezső megállapításai (A magyar tájnévadás. Bp. 1988. 32–33., *Uő*: Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 31. [1996] 175–178.), sem Benkő Loránd átfogó vizsgálatainak eredményei (A magyarság i. m., különösen 405–407.), miszerint „meggondolkodtató, hogy a későbbi »folyónév+köz« típusú tájnevek egyike sem országnyi méretű”, nem ösztönözte a magyarországi nyelvészeti kutatást más lehetőségek számbavételére.

⁶² *Juhász D.*: A magyar tájnévadás i. m. 14.

Atelkuzuvel ellentétben Leved(ia) lokalizációját már korántsem egyszerűsíti le ilyen módon a *Khidmasként* (Χιδμάς), illetve a *Khingilousként* (Χιγγιλούς) is ismert folyó neveinek ismerete (*DAI* 38₈). Benkő Loránd elemzése szerint az utóbbi név esetében nyelvi háttérként „a végződés eredete szempontjából elsősorban a török jöhet számításba; 1. tör. kol ~ kul ’folyó ága’”.⁶³ Ugyanakkor e folyónevek Harmatta János által javasolt (egy északnyugat-kaukázusi és az alán nyelvből származó) etimológiái, illetve mindkettő gyakori folyónévként való feltűnése – valószínűleg összefüggésben az eredeti ’folyó, folyóvíz’ jelentéssel – kellő óvatosságra intenek a pontosabb megfeleltetéseknel, tekintve, hogy e nevek különféle származékait és változatait számos folyóra alkalmazhatták egykor.⁶⁴ Ezért sem meglepő, hogy hasonló nevű kisebb folyók nem egy helyen tűnnek fel a kelet-európai steppevidéken.⁶⁵ A nyelvészeti megközelítésű vizsgálatok eredményeit látva így ma is nehéz másként vélekedni, mint ahogyan Ligeti már 1985-ben is fogalmazott: „a Fekete-tengertől északra a Volgától a Kárpátokig nyúló terület toponymiajának a vizsgálata rendkívüli nehézségekben ütközik. E terület etnikai és nyelvi arculata gyökeresen megváltozott a magyarok távozása után. [...] Az esetek többségében a kontinuitást lényeges hiányzó láncszemek teszik bizonytalanná, melyeket csak igazolhatatlan hipotézisekkel pótolhatunk.”⁶⁶

Az is nehezíti a modern szakemberek feladatát, hogy az újabb magyar történeti és nyelvészeti vizsgálatok egybehangzó eredményei szerint a Leved(i) nevéből képzett területnév – a későbbi magyarországi helynévanyag tipológiai elemzésének ismeretében – legfeljebb egy fontos szavart főember szállásának a megnevezése lehetett. Ám egy nagyobb, így nemzetségi, törzsi, netán törzsszövetségi szállásterület megjelöléseként a görögös képzésű Levediát szinte egyöntetűen külső megnevezésnek,⁶⁷ vagy a bizánci szerkesztő „kiterjesztő” értelmezésének véli a kutatás.⁶⁸ Tegyük mindjárt hozzá: minden valószínűség szerint nem alaptalannul. Az ugyanis egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a Bizáncban is élő ókori geográfiai és etnográfiai szemlélet szerint Leved(i) népének Atelkuzu előtt is „szüksége” volt egy „országra”, amely nevét az egyetlen ismert területmegnevezés általánosító kiterjesztésével adták meg, a Leved(i) alakhoz a görög országnévképzőt

⁶³ Benkő L.: A magyarság i. m. 398.

⁶⁴ Harmatta J.: Lebedia i. m. 420–424.

⁶⁵ Amint Benkő (A magyarság i. m. 398) maga is hangsúlyozta: „Itt viszont a »bőség zavara« teszi nehezzé legalábbis a pontos azonosítást.” Vö. még Harmatta J.: Lebedia i. m. 421–423.; Vékony Gábor: Levedia meg Atel és Kuzu. Magyar Nyelv 82. (1986) 42–43.

⁶⁶ Ligeti L.: Levédi i. m. 8.

⁶⁷ Vö. Györffy György: Levedia és Etlköz kérdéséhez. Magyar Nyelv 80. (1984) 386.

⁶⁸ Czeglédy Károly: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). In: Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerk. Szathmári István – Ördög Ferenc. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140.) Bp. 1975. 53.; Györffy Gy.: Levedia i. m. 386–387.; Benkő L.: A magyarság i. m. 393–394.; Harmatta J.: Lebedia i. m. 420.

(-ia) csatolva.⁶⁹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a korábbi megoldások főként a Leved(ia) megnevezés magyar információn nyugvó voltából, s így magyar etimológiájából indultak ki. Az Árpád-kori történeti topográfia és helynévadás alapos ismeretében Györffy György ugyanakkor már mérlegelt egy másik lehetőséget is: „a személynévvel való területelnevezésnek, akár birodalomrésről, akár szállásról, telekről, házról van szó, általában akkor van értelme, ha ez más hasonló helyzetű személyek területétől való megkülönböztetést jelent. Amennyiben Levedi a kazár birodalom főembere, esetleg a kagáni család tagja lett volna, s a birodalom egy részén, pl. a »hétmagyar« nép felett uralkodott volna, elképzelhető, hogy a *kazárok* s esetleg más népek is Levedi-nek nevezték volna az országát, de nem valószínű, hogy a magyarok saját egész országuk megnevezésére ezzel a névvel éltek volna».⁷⁰

Györffy felvetésének érdekessége, hogy a 38. fejezet első felének kazár eredete felől közelítve egyszerűen magyarázhatóvá válhat a korábbi kutatás számára nehezen érthetőnek tartott ellentmondás, amely a – *magyar nyelvi anyagban* egyébként *ismeretlen* – személynévből képzett országmegnevezés körül régóta látható.⁷¹ Ráadásul azt semmiképpen sem zárhatjuk ki, hogy a szavart vojvodák szállás-területei közül *éppen* – és elsősorban – *Leved(i)*é feküdt a kazárok területéhez a legközelebb. Ez egyrészt magyarázatot kínálna Leved(i) a *DAI*-ból kiolvasható intenzív kazár kapcsolataira, másrészt talán indokolhatná, hogy kazár szemszögből miért épp egy nem kiemelkedő jelentőségű folyó mellett fekvő vezéri szállás fémjelezhetette a szavartok egész területét.

Magunk ugyanakkor egy nem magyar adatközlővel számolva, illetve utalva arra, hogy újabban a nyelvészeti kutatásban is kétségek merültek fel aziránt, hogy Leved(i) nevét kizárólag a magyar nyelvből lehetne/kellene levezetni,⁷² mindezek mellett is megnyugtatóbbnak tartanánk, ha a téma szakértői a személynévből képzett helynévadás rendszerét a későbbiekben nemcsak a magyar példák alapján vennék vizsgálat alá, hanem más, a térségben feltehetően használatos nyelvek (például török, iráni) gyakorlatát is elemzés tárgyává téve.

Mielőtt a fenti, inkább elővigyázatosságra okot adó tényezők számbavétele után kísérletet tennénk a *DAI* „Levediájának” földrajzi elhelyezkedését

⁶⁹ Vö. Benkő L.: A magyarság i. m. 393.; Harmatta J.: Lebedia i. m. 420.

⁷⁰ Györffy Gy.: Levedia és Eteköz i. m. 386–387. (A kiemelés tőlünk származik – B. Á. – B. Sz. J.)

⁷¹ Az Arany Horda esetében például ismert, hogy ezen államalakulat több külső megnevezése is az ottani uralkodók nevéből származott, mint például a Dzsocsi ulusz (*Ulus Dzsocsi*), Berke háza (*bayt al-Barka*), Özbeg országa, Özbeg ulusz (*mamlakat-i uzbaki, Ulus Uzbak*). Ivanics Mária: Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa. Bp. 2017. 19., 26., 138.

⁷² A Benkő (A magyarság i. m. 393.) által 1984-ben vizsgálatai alapjául választott axióma, miszerint „[m]ivel Konstantinos itt magyar informátortól kapott, magyar nyelvi eredetű tulajdonnevet rögzített, a név eredeti mivoltát csakis a magyar helynévadás rendszerében szabad megítélni”, ma már minden elemében vitatott. Vö. Fehértői Katalin: Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személyneveink eredete. Magyar Nyelv 93. (1997) 436–439.; Uő: Lebediasz vajda. Magyar Nyelv 95. (1999) 320–323.

körülhatároló javaslat bemutatásra, még egy további szempontra kell itt utalnunk. A bizánci irodalomban is használatos „népvándorlás modellekben” – a letelepült népekre jellemző gondolkodásmód szerint – az ismert világ egy nagy „táblás játék” módjára került felosztásra. Ennek értelmében minden nép rendelkezett egy saját, többé-kevésbé jól körülhatárolható, más országoktól elválasztott területtel, országgal. Ha innen valamely okból – például ellenséges nyomás hatására – távozásra kényszerült, akkor szükségszerűen egy szomszédos nép országának területét kellett elfoglalja, s oda költözött át.⁷³ Habár egy ilyen típusú „dominóelv”, illetve „láncreakció” mechanikus alkalmazása nem volt idegen a korai antik mintákat követő földrajzi és történeti munkáktól, mint azt alább látni fogjuk, ez önmagában nem ok arra, hogy ezen az alapon eleve elvessük az egykori népvándorlások lehetőségét, illetve magát a jelenséget. Az viszont jó okkal tehető fel ennek alapján, hogy a bizánci szerkesztő(k) a rendelkezésére/ükre álló töredékes információk alapján megkísérelt(ek) a saját geográfiai szemléletének/üknek megfelelően minél „szabályosabb” földrajzi keretet adni az egyes nagyállattartó csoportok, így a szavartok/türkök szállásterületeinek is. Ez azonban a rövid idő alatt nagy távolságok megtételére is képes steppei népek esetében – mint azt a következő fejezetben látjuk – nem feltétlenül egyszerű feladat. A problémát önmagában is jelzi, hogy amennyiben „Leved(ia)” valóban csak Leved(i) vajda szállásterületét jelölte, Leved(i)nek minden tartósabb megtelepedés helyén lehetett egy „Leved(i)” elnevezésű szállása, a *DAI* „Levediájának” idején épp úgy, mint „Atelkuzuben”, illetve akár ezeket megelőzően is.

Mindennek fényében javaslatunk szerint érdemes itt egyelőre eltekintennünk Leved(ia) pontosabb földrajzi lokalizációjától; a *DAI* szövegének folyónevei ugyanis önmagukban nem látszanak egyértelműen alkalmas támpontnak. Így érdekesebb a 38. fejezet első felében elbeszélt történeti narratívában betöltött funkciója felől körülhatárolni a Leved(ia)ként említett térség tulajdonságait. Erre a következő szövegrészeket kínálnak lehetőséget:

1.) „A türkök népe régen *Kazáriához közel* szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéből Levediának neveznek [...]” (38_{3–5}.)

2.) „*Együtt laktak a kazárokkal* három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.” (38_{13–14}.)⁷⁴

3.) „Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész *kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le*, [...] a másik rész pedig

⁷³ *Vajda László*: A népvándorlások kérdéséhez. Századok 129. (1995) 112–124.

⁷⁴ Fontosnak tarjuk megjegyezni, hogy a szövegben említett hároméves együttlakás helyszínéül Leved(ia) nincs egyértelműen megnevezve, amint azt a kutatás jelentős része hallgatólagosan feltételezi.

vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel *nyugatra ment lakni* az Etelküzü nevezetű helyekre [...]”(38_{24–30}.)

Amint arra már Fehér Géza rámutatott,⁷⁵ legutóbb pedig Zimonyi ismét megerősítette, a *DAI* összeállítói által felhasznált heterogén forrásanyag ellenére a szövegek meglehetősen egységesen az egykori Szászánida Birodalomra, illetve a később azon osztozó muszlim hatalmak területeire utalva szólnak Perzsiáról.⁷⁶ A jelen tanulmány által feltételezett kazár adatközlőre tekintettel még súlyosabban esik a latba, hogy e földrajzi szemlélet nyoma a kazár eredetű szerzők által hátrahagyott kevés irat egyikében is tetten érhetőnek látszik. A Cambridge-i Névtelenként hivatkozott szerző Igor 944/945-ös hadjáratának leírásakor ugyanis isméri „Perzsiát” (Pārāš),⁷⁷ amely alatt – az eseményeket elbeszélő muszlim források tanulsága alapján – a Kaspi-tenger délnyugati partvidékét, a mai Azerbajdzsán területét értette.⁷⁸

A *DAI* kérdéses szöveghelyei alapján tehát annyi világosnak tűnik, hogy 1.) a *DAI* „Levediája” és „Atelkuzuje” egyértelműen időben egymást követő, egymástól különböző szállásterületeket jelöl; 2.) Atelkuzu pedig nyugati irányban terült el Leved(iá)tól.

Ez utóbbihoz azt is hozzá kell tennünk, hogy ez a *nyugatibb* szállásterület annyira nyugatra mégsem lehetett, hogy a kazár kagán követi ne érték volna el Leved(i)t, aki új szállásáról ne juthatott volna el a kagánhoz, s a kagán követeivel ne térhettek volna vissza Atelkuzube (38_{31–53}.).

Témánk szempontjából említést érdemel, hogy Harmatta azon filológiai alapú felvetése, miszerint a *DAI* szövege (egészen pontosan a *katoikeó* ige) alapján nem kell valódi vándorlásra gondolni, pusztán egy nagy kiterjedésű szállásterület két végén való „lakásról” volt szó, amely területet a kangar betörés szakított két részre,⁷⁹ az újabb fordításokban nem talált megerősítésre.⁸⁰ Harmatta felvetése egyébként a 38. fejezet azon állításával is nehezen lenne összehátható, hogy értelmezéséből következőleg a szavartok egyik részének valahol az egykori Szászánida Birodalom határai közvetlen közelében kellett volna élnie – legyen szó a Kaukázus hegyvidékéről vagy Horaszánról. Egyik sem érne össze ugyanis

⁷⁵ Fehér, G.: *Bulgarisch-ungarische i. m. 52.*

⁷⁶ Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai.* Bp. 2014. 147–158. Horaszán lehetőségét már Várady is felvetette. Lásd Várady, L.: *Revision i. m. 27.*

⁷⁷ Fol. 2v 13. sor: Hunyadi L.: *A Schechter-féle szöveg i. m. 170., 173.*

⁷⁸ Vö. Zuckerman, C.: *On the Date i. m. 257–258.* A *DAI* 45₁₂ a Kaukázus nyugati részén megtelepedő grúzok előtörténetét elbeszélő fejezete szintén hasonló érelemben használja a „Perzsia vidékein” szófordulatot.

⁷⁹ Harmatta J.: *Lebedia i. m. 428.* Vö. még Vékony G.: *Levedia i. m. 44–45.*

⁸⁰ Vö. Olajos Terézia: *Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez.* Magyar Nyelv 91. (1995) 44–46.

még a legtágabban értelmezett Atelkuzu keleti határaival sem. Hasonló földrajzi megfontolásokból vethetjük el Leved(ia) már-már szélsőségesen nyugati irányú lokalizációs kísérleteit is,⁸¹ ugyanis a Dnyeper vidékéről már aligha tudott volna bármilyen népesség a támadó besenyőkkel szemben „Perzsia” bármely határvidékének közelébe települni. Az időben későbbi szálláshelytől, Atelkuzutól *keletre* fekvő Leved(ia)nak tehát

1.) lehetőséget kellett nyújtania a szavartok egy részének a „Perzsia” egyik vidéke felé történő vándorlásra;

2.) ugyanakkor elég közel kellett lennie Kazáriához,

a) hogy onnan érzékelhető legyen a szavartok feltűnése a térségben,

b) másrészt annak a lehetőségét is biztosítania kellett, hogy a szavartok egy adott időpillanatban rövid ideig együtt élhessenek a Volga nyugati partján élő kazárokkal;⁸²

3.) ugyanakkor a szavartok mozgásai során egyszer se kerüljenek szembe az éppen őket minden bizonnyal keletről támadó besenyőkkel.

Ezeknek a peremfeltételeknek elsősorban két térség felelhet meg: Kazária északnyugati, illetve északkeleti határvidéke. Az azonban sajnos ma már nem dönthető el, hogy a konkrét esetben a 38. fejezet általunk feltételezett, kazár származású adatközlője csak a maguk a kazárok által lakott területre utalva beszélt-e Kazária „közelségéről”, vagy értelmezése magában foglalta – és ha igen, milyen mértékben – a valamilyen formában közvetetten vagy közvetlenül kazár befolyás alatt álló peremterületeket is. A kazárok keleti-északkeleti határvidékének a megközelítő meghatározásához itt egyrészt a legújabb kazár történeti-földrajzi munka elképzelésére utalhatunk, amely szerint a Volga elég világosan kijelölte a kazárok keleti határát – ettől keletre főként csak a Kaspi-tenger partvidéke mentén feltételezhető valamiféle kazár befolyás.⁸³

Az, hogy a Kazária határai mentén e széles karéjban elhelyezkedő térségek közül inkább északnyugati vagy északkeleti irányban feküdhetett a szavartok *DAI*-ban említett „Levediája”, nem kis mértékben azon múlik, hogy a besenyők Volga és Jaik/Urál közötti szállásait említő 37_{2–14}. fejezetben a besenyők úzoktól és kazároktól elsenvedett veresége, és azoknak a szavartok földjére történő letelepedése kapcsán olvasható szerkesztői megjegyzések, amelyek ezen eseményeket 55,

⁸¹ Benkő L.: A magyarság i. m. 419.; Kristó Gyula: Levédia és Etelköz. Magyar Nyelv 94. (1998) 151–157.

⁸² A 10. századi viszonyokat tükröző írott források ezen a vidéken tudnak a kazárokról (vö. Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 144–145.). Emellett az orosz–ukrán régészeti kutatás az Alsó-Don mellett is számol kazárokkal a késői 7. és a korai 9. század között, a későbbi adatok alapján pedig feltehető, hogy pl. a 11. században valóban másutt is éltek kazárok.

⁸³ Sergej A. Romašov: Istoričeskaâ geografîâ Hazarskogo Kaganata (V–XIII vv.), Časty 3. Archivum Eurasiae Medii Aevi 12. (2002–2003) 204–205., 210–213.

illetve 50 évvel „korábbi” időhöz kötik, a *DAI* melyik szerkesztői periódusából származnak. Ha a 10. század közepi, Konstantin-kori szerkesztésből – mint azt a VI. Leó-kori szerkesztési fázis felismerése előtt a kutatás általánosan vélte⁸⁴ –, akkor a bizánci–bolgár háború és a Kárpát-medencei honfoglalás időszakára vonatkozó egyéb kronológiai adatok alapján ez a tudósítás a besenyők Atelkuzu elleni támadására utalhat. Ebből egyenesen következne, hogy az itt leírt, Volga–Jaik/Urál között fekvő besenyő szállásterület azonos a szavartoktól korábban megszerzett Leved(ia) földjével.⁸⁵ Ha viszont ezek a visszaülő megjegyzések a 10. század eleji, VI. Leó-kori szerkesztési fázishoz tartoztak, amelyeket a VII. Konstantin-kori szerkesztő(k) valamilyen okból nem aktualizált(ak),⁸⁶ akkor a besenyők a 9. század közepén a Jaik/Urál vidékétől keletre fekvő szállásaikról épp a szavartok ellen indulhattak a 850–860-as évek tájékán annak a Leved(iá)nak a megszerzésére, amelyet így Kazáriától inkább északra, a Volga vidékére helyezhetnénk.⁸⁷

Mindkét esetben figyelmet érdemel, hogy a *DAI* 37. fejezetének a legkorábbi kéziratban fennmaradt szövege szerint a Dél-Uráltól délre, a Volga és a Jaik/Urál folyók között élő besenyők szomszédai az egyik irányban – nyilván kelet, délkelet felé – az úzok, míg egy másik irányban egy *mazaros* nevű nép volt (37₄), amelyet a kutatás sokáig hagyományosan a magyarokkal azonosított.⁸⁸ Ezt a *DAI* egyetlen bizánci kori kéziratában (*codex Parisianus Graecus* 2009) olvasható *mazarous* (Μαζάρους) alakot azonban már az 1711-es Anselmo Banduri-féle kiadás is *kazarousra* (Χαζάρους), azaz kazárra javasolta javítani, amit a kutatás egyik ága – köztük a szöveg kritikai kiadását elkészítő Moravcsik is – megalapozottnak és elfogadhatónak tartott.⁸⁹ A javítás alapját az a megfontolás jelentette, hogy 1.) a minuszcula „mű” és a „khí” betűtévesztés a két írásjel eléggé különböző volta ellenére is paleográfai alapon nem teljesen elképzelhetetlen, 2.) a szövegben a következő sorban (37₅) a besenyők szomszédjaiként a kazárok és az úzok jelennek

⁸⁴ Vö. Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori i. m. 40–41. 12. jegyz.

⁸⁵ Vékony G.: Levedia i. m. 47.

⁸⁶ Felmerülhet, hogy a 10. század középső évtizedében dolgozó szerkesztők azért nem érezték a 900–910 között összeállított eredeti verzió aktualizálásának a szükségességét, mert az 50, illetve 55 év nagyjából megfelelt a Konstantin-kori szerkesztés és a magyarok Kárpát-medencei megtelepedése között eltelt időnek. Ez a lehetséges egybeesés, azaz, hogy mind a leved(ia)i időszak vége és a VI. Leó-kori, mind pedig az atelkuzui tartózkodás vége és a VII. Konstantin-kori munkálatok között nagyjából 50 vagy 55 év telhetet el, lehetőséget kínált arra, hogy a szerkesztők ne érezték az aktualizálás szükségességét.

⁸⁷ A muszlim földrajzi irodalom adatainak felhasználásával ilyen képet alakított ki Romašov is, igaz, ő az egyéb szakirodalmi utalások alapján az egész folyamatot korábbra helyezte. Vö. Romašov S. A.: *Istoričeskaá geografía* i. m. 208.

⁸⁸ Vö. pl. Szabó K.: Bíborban született Konstantin i. m. 96–97.; Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnév a bizánci íróknál. Bp. 1910. 55–62.; Macartney, C. A.: *The Magyars* i. m. 32.

⁸⁹ Vö. Moravcsik *apparatus criticus*-át: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 166. (37.4); Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori i. m. 40. (37.d). Elfogadta ezt legutóbb Harmatta J.: A magyarok nevei i. m. 130.

meg, 3.) a *DAI*-ban pedig a magyarokat mindenhol szavartokként és türkként nevezik meg. A kutatók között azonban szokatlan módon abban is teljes egyetértés uralkodik, hogy a 37. fejezet különféle szövegrészei mögött különféle besenyőktől származó információkat láthatunk.⁹⁰ Így azok, akik a *mazaros*-nak a magyarokkal való azonosíthatósága mellett érveltek, nem minden alap nélkül gondolhatták korábban is, hogy a *mazaros* névalak a besenyő eredetű forrással együtt került a *DAI* szövegébe, s maguk a korábbi dokumentumból ezt a szövegbe beillesztő szerkesztő(k) sem volt(ak) tisztában azzal, hogy e csoport a 38. fejezetben emlegetett szavartokkal és a Konstantinápolyban általánosan türkként ismert néppel állhat kapcsolatban – esetleg a kazár adatközlő által szavartnak nevezett nép besenyők között élő megnevezéséről lehetett szó.⁹¹ Tekintve, hogy a besenyők nyilvánvalóan nem kizárólag az úzokkal és a kazárokkal voltak szomszédosak – a *DAI* egyébként is csak az úzokat látta el a második hivatkozáskor „az említett” jelzővel (37₅) –, pusztán a besenyőellenes kazár–úz koalícióról szóló részlet alapján nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy az egy sorral feljebb felsorolt fontosabb szomszédok között is kizárólag e két népet kereshetjük.

A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében

A kazár hatalom helyzete Kelet-Európában

A fenti, kutatók hosszú sora által javasolt emendáció elsősorban történeti alapú megfontolásokon nyugszik, s mint ilyen, elfogadhatósága is főként a történeti körülmények mérlegelésétől függ. A kérdésre távolabbról tekintve világos, hogy a probléma felvetése önmagában is a Kazár Kaganátus feltételezett működésével kapcsolatos. A változtatást javasló szerzők számára ugyanis egyszerűen nem tűnt logikusnak annak feltevése, hogy ha a térség nagyhatalma, Kazária az adott pillanatban esetleg direkt módon nem volt szomszédos a besenyőkkel, akkor hogyan bocsátkozhatott volna velük – a még távolabb élő úzokkal szövetségben – háborúba. A korszak más kutatói viszont éppen azzal számolnak, hogy a kazárok – a nagy nomád birodalmak uraihoz hasonlóan – képesek voltak egész népeket feltartóztatni vagy „megszervezni”, illetve egy jelentős kiterjedésű térségen belül

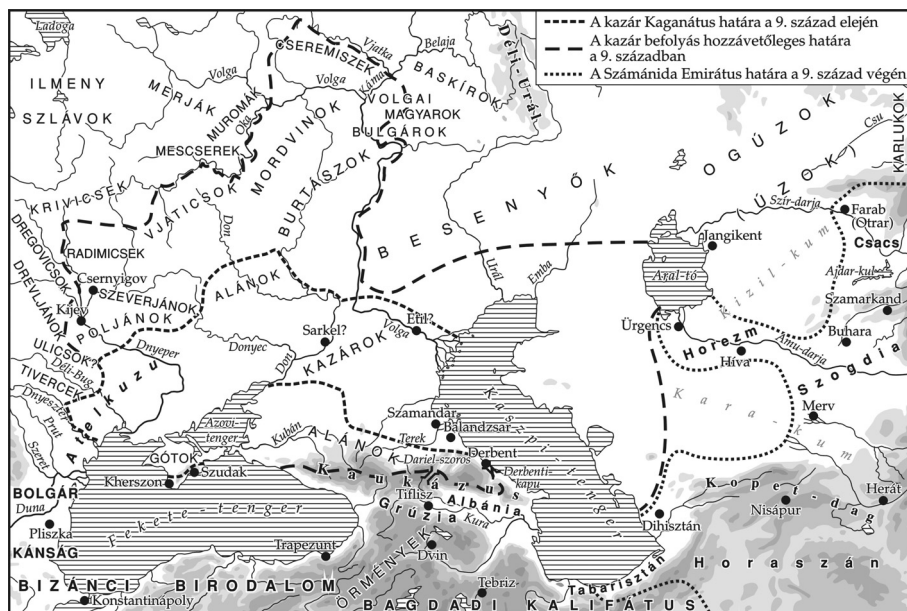
⁹⁰ Vö. pl. *John Bagnell Bury*: The treatise De administrando imperio. Byzantinische Zeitschrift 15. (1906) 567.; *Darkó J.*: A magyarokra vonatkozó i. m. 55.; *Macartney, C. A.*: The Magyars i. m. 32., 82.; *Monavcsik, Gy.*: Commentary i. m. 143.

⁹¹ Vö. *Darkó J.*: A magyarokra vonatkozó i. m. 56.; *Macartney, C. A.*: The Magyars i. m. 32.

egyik helyről a másikra „átköltöztetni” azokat.⁹² Tisztán kell ugyanakkor azt is látnunk, hogy a késő ókori és a kora középkori eseményekre és állapotokra vonatkozó forrásanyag legtöbbször nagyon töredékes képet nyújt az egyes, a forrásokban is feljegyzett történetek ok-okozati kapcsolatairól, így a hiányokat sokszor csak feltevésekkel tudja a kutatás „kitölteni”. A Kelet-Európát uraló nagyhatalmak lehetőségeiről, illetve a klasszikus eurázsiai népvándorlások jelenségének az értelmezési kereteiről a korábbi időszakokhoz képest sokkal részletesebb képet rajzol azonban ki – s ezáltal a kazár–szavart–besenyő–úz viszonyrendszer értelmezéséhez is hasznos párhuzamot kínálhat – a 16–17. században a térségben lejátszó folyamatsor, az utolsó jelentős eurázsiai népvándorlás felvázolása.

A párhuzamok érthetőbbé tétele érdekében bevezetésképpen célszerű nagyon vázlatosan utalni néhány olyan szempontra és adottságra, amelyek a Kazár Kaganátus mintegy három évszázados történetét alapvetően meghatározták.

1. térképvázlat A Kazár Kaganátus és környezete a 9. században

A térképvázlat Nagy Béla munkája. A felhasznált forrást lásd a jegyzetben.⁹³

⁹² Vö. pl. *James Howard-Johnston*: Byzantine sources for Khazar history. In: *The World of the Khazars*. Eds. Peter B. Golden et al. (Handbook of Oriental Studies, Section 8. Uralic and Central Asian Studies 17.) Leiden–Boston 2007. 187–192.

⁹³ *Sergej A. Romašov*: Istoričeskaja geografija Hazarskogo Kaganata (V–XIII vv.), Časty 3. Archivum Eurasiae Medii Aevi 12. (2002–2003) 208–213.

1.) A 600-as évek derekán a Nyugati Türk Birodalom központjának bukása után a kazárok – a kutatás elterjedt feltevése szerint az Asina-dinasztia egyik tagjának égisze alatt – a Türk Kaganátus legnyugatibb peremvidékét szervezték újjá.⁹⁴

2.) Ebben a térségben – jelenlegi tudásunk szerint – Kuvrat fiainak legyőzése után⁹⁵ mintegy 150 évig semmilyen steppei ellenfél nem jelentett komoly kihívást vagy fenyegetést a Türk Kaganátus tekintélyét megöröklő kazár kagánoknak. A források hallgatása alapján úgy tűnik, hogy a 9. századig nem érte el birodalmukat egyetlen újabb keleti népvándorlási hullám sem a steppeövezetben; ezért sokáig keleti határaik komolyabb védelméről sem kellett gondoskodniuk.⁹⁶

3.) A kazárok számára a 8. század nagy részében a Kaukázus vidékén húzódó, a muszlim hatalmakkal szembeni „front” számított a fő hadszíntérnek: egyedül itt kellett szembenézniük a sajátjukat elérő, illetve azt meghaladó szervezettséggel és katonai potenciállal.⁹⁷ Valószínűleg ez a kihívás lehetett a leginkább stimuláló a kazárok számára: ez indíthatta el – feltehetőleg nem függetlenül a muszlim mintáktól – hatalmi szervezetük átformálódását,⁹⁸ valamint a jól felfegyverzett, állandó zsoldoshadsereg megszervezését.⁹⁹

4.) Bizánc ugyan uralta a Fekete-tengeri hajóforgalmat és komoly befolyással bírt a partvidéki területeken (elsősorban a Krímben és a Kaukázusban), ahhoz azonban messze volt, és a 7–9. században katonailag sem volt elég erős, hogy a Fekete-tenger északi partvidékének térségében igazán ütőképessé

⁹⁴ A kazárok megjelenésének pontos idejéről élénk vita folyt. A különböző álláspontokra lásd pl. *Czeglédy Károly*: Herakleios török szövetségesei. *Magyar Nyelv* 49. (1953) 319–323.; *Dobrovits Mihály*: Herakleios nomád szövetségeseiről. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh László – Keller László. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Bp. 2004. 38–44.; *Constantin Zuckerman*: The Khazars and Byzantium. In: *The World of the Khazars* i. m. 426–431.; *Etienne de la Vaissière*: Ziebel Qaghan identified. *Travaux et Mémoires* 17. (2013) 761–768. A kazár uralkodó dinasztia Asina-leszármazását másokkal együtt vitatja *Zuckerman, C.*: On the Origin i. m. 517–518.

⁹⁵ Vö. *Sergej A. Romašov*: Bolgarskie plemena Severnogo Pričernomor’â v VI–VII vv. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 8. (1992–1994) 246–247.; *Róna-Tás A.*: Hol volt Kuvrat i. m.

⁹⁶ A Nyugati Türk Birodalom központi területének viszonyaihoz a 7–8. században lásd *Dobrovits Mihály*: A nyugati türkök tíz törzsének kialakulása. *Antik Tanulmányok* 48. (2004) 101–109.; *Uő*: A türk hatalom Kína és az arabok közt. *Publicationes Universitatis Miskolciensis – Sectio Philosophica* 12. (2007) 63–72.

⁹⁷ A kazár–muszlim háborúk történetéhez ma is jól használható *Douglas Morton Dunlop*: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954. 46–87.

⁹⁸ Vö. *Peter B. Golden*: A kazár szakraális királyság. *Csodaszarvas* 3. (2009) 37–60.

⁹⁹ Vö. *Dieter Ludwig*: Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster 1982. 289–292.

haderővel léphessen fel a kazárokkal szemben. A muszlim hatalmakkal szembeni harc viszont időről időre fegyvertársakká tette a két birodalmat.¹⁰⁰

5.) A kazár területeket északon körülvevő népeknél az államiság nyomai sem mutathatók ki a 8–9. században. Ezeknek a belső autonómiával rendelkező kisebb közösségeknek az alávetése és megadóztatása, valamint e rendszer fenntartása aligha jelenthetett komoly problémát az egyes csoportoknál egyenként jóval erősebb és szervezettebb – többek között önmagukban és bizánci szakértők bevonásával komoly erődépítésre is képes – kazárok számára. (Arról, hogy e népek fokozottabb ellenőrzése és a birodalom érdekeiben történő felhasználása érdekében a kazárok alkalmaztak-e bizonyos „népszervező” technikákat, a gyér számú források hallgatnak.¹⁰¹)

6.) Ez a kazár elit számára kényelmes hatalmi helyzet a 800-as évektől gyökeresen megváltozott. Ettől az időtől ugyanis újabb és újabb népek érkeztek a Kaganátus határaihoz. A változás az egykori Keleti Türk Birodalom területén született Ujgur Kaganátus 8. század közepi felemelkedésével, majd 840-es bukásával állt összefüggésben. Az ujgur nyomás vezetett a besenyő és az oguz törzsek nyugati irányú elmozdulásához. Az utóbbiak a 8. század végére a Kazáriától keletre elterülő steppevidékre helyezték át szállásaikat – s nem lehetetlen, hogy a szavartoknak a *DAI*-ban említett, Kazáriához közel történő megtelepedését is ennek az eseménysornak a keretei között értelmezhetjük.¹⁰² Jelenlegi ismereteink szerint az oguzok törzsei legvalószínűbben a 8. század utolsó évtizedeiben érkezhettek meg és rendezkedtek be a Balhas-tó és az Aral-tó közötti térségbe(n) (a későbbi Kazak-steppén/re). A korábbi kutatás feltevése szerint ezek az oguzok tolták volna maguk előtt a szállásaikat már a korábbi évtizedekben Transzoxániába áttevő besenyőket az Urál vidékére. Ugyanakkor Katona-Kiss

¹⁰⁰ Thomas S. Noonan: Bizánc és a kazárok. Vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket? In: A bizánci diplomácia. Szerk. Jonathan Shepard – Simon Franklin. Ford. Bódogh-Szabó Pál. (Varia Byzantina – Bizánc világa 11.) Bp. 2006. 148–180.

¹⁰¹ A kutatásban nemegyszer merül fel, hogy bizonyos steppei eredetű méltóságnevek különféle, a kazárok szomszédságában élő népeknél való felbukkanását esetleg a kazárok által adományozott méltóságokként lehetne értelmezni. Vö. *Ibn Fadlān*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford. Simon Róbert. Bp. 2007. 6. 8. jegyz.

¹⁰² A karluk–oguz–besenyő–kimek vándorlásokról alkotott különféle elgondolásokra lásd *Czeglédy Károly*: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 5. (1954) 243–276. A besenyők és kangarok hagyományos lokalizációjáról lásd *Omeljan Pritsak*: The Pecenegs. A Case of Social and Economic Transformation. Archivum Eurasiae Medii Aevi 1. (1975) 211–217.; *Peter B. Golden*: The Migration of the Oguz. Archivum Ottomanicum 4. (1972) 45–84.; *Senga Toru*: A besenyők a 8. században. Századok 127. (1993) 503–516.; *Üő*: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. Antik Tanulmányok 41. (1997) 175–193.; *Katona-Kiss Attila*: A besenyők és az oguzok vándorlása a VIII. században. Csodaszarvas 4. (2011) 7–25.; *Üő*: Az oguz és a karluk törzsek szállásváltása a VIII. században. In: Hadak útján XX. A Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Bp. 2012. 187–193.

Attila felvetette, hogy a besenyők nagyjából az oguzokkal egy időben, tőlük északra, a Nyugat-Szibériai Alföld déli részén vonulhattak át, s így érkezhettek meg – az úzokat „megelőzve” – a Dél-Urál vidékére. Úgy tűnik, hogy ennek, a határaikat a 8. század végén/a 9. század elején elérő vándorlásnak a nyomása alatt a kazárok nem voltak képesek egy, a népek mozgását megakadályozó „gát” szerepet betölteni. Ettől az időtől nem annyira egy kiterjedt birodalom korlátlan uraiként tűnnek élénk a forrásokban, hanem egy bonyolult, az ellenségeikkel szemben folyamatosan ellensúlyokat, relatív katonai erőfölényt képezni törekvő szövetségi politika irányítóiként. Ám még így is csak ideig-óráig voltak képesek felülkerekedni a 10. században a határaikat veszélyeztető ellenségeken, például a Bizánc által ellenük szervezett sokszereplős koalíciókon.¹⁰³

7. Habár épp a ruszoknak sikerült látványosan megtörni a kazár uralmat a 960-as években, a Kijev-központú új kelet-európai hatalom csak korlátozottan terjesztette ki tényleges fizikai jelenlétét a korábban kazárok által uralt steppei övezetre (Tmutarakany, Bjelaja Vezsa/Sarkel). Ennek ellenére egyes orosz kutatók úgy vélik, hogy a Kijevi Rusz fejedelmei a kazároktól „megörökölt” kagáni cím használatával mégis valamiféle kapcsolatot ápoltak a Kazár Kaganátus örökségével.¹⁰⁴

Nogájok és oroszok a 16. században

Évszázadok elteltével, a 17. század első felében az egykor a kazárok által uralt földrajzi térségnek a geopolitikai megosztottsága ismét az imént vázolt 9–10. századi állapotokhoz feltűnően hasonló mintázatot mutatott. Az Aral-tó vidékén és a Szir-Darjától északra fekvő steppén az oguzok helyén a kazahok kánságát találjuk, a Dél-Urál vidékére vándorló besenyők helyén pedig a kalmükök bukkantak fel. Az utóbbiak elől a Volgától keletre élő nogájok éppúgy a Dnyeperen túlra (azaz „Atelkuzube”) és a Kaukázus előterébe, illetve Horaszánba (azaz „Perzsia vidékeire”) menekültek, mint azt a 9. században a szavartok tehettk. Bizánc helyét a Fekete-tengert övező vidékeken – így a pontuszi steppén – az Oszmán Birodalom töltötte be,¹⁰⁵ a térség központi hatalmának, a Kazár Kaganátusnak a szerepkörét pedig az Orosz Birodalom vette át. E két történelmi szituáció hasonlóságai nézetünk szerint kedvező lehetőséget kínálnak arra, hogy a forrásokban gazdagabb 16–17. századi példák alapján kísérletet tegyünk néhány olyan

¹⁰³ Noonan, T. S.: Bizánc és a kazárok i. m. 156–157.; Zuckerman, C.: On the Date i. m.

¹⁰⁴ Az orosz kutatás különféle nézeteiről összefoglalóan lásd Szili Sándor: A ruszok kagánja. A kagán szó előfordulásánál kérdései a 11. századi kijevi uralkodók címhasználatában. In: A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra. Szerk. Szvák Gyula. Bp. 2015. 73–77.

¹⁰⁵ Katkó Gáspár: A zaporozsjei kozákok hadjáratai a 16–17. században az Oszmán Birodalom ellen. Keletkutatás (2010) ősz 35–41.

szempont felvázolására a *DAI* 38_{3–55}. fejezetében elbeszélte szavart történet kapcsán, amelyekre a gyér forrásadottságú időszak kutatói nem feltétlenül gondoltak az eddigi értelmezési lehetőségek számbavételekor.¹⁰⁶ Ennek érdekében a következő két alfejezetben a 16. századi orosz–nogáj viszony alakulásának, illetve a 17. századi kalmük vándorlásnak a főbb állomásait ismertetjük vázlatosan, majd ezen ismeretekre támaszkodva a szavart–kazár viszonyra ebből adódó következtetéseket mutatjuk be.

A 7. században a Kazár Kaganátus által megteremtett, majd a 10. században széthulló kelet-európai politikai-gazdasági-ökológiai integrációt¹⁰⁷ a mongol hódításnak köszönhetően a 13. században a legnyugatibb mongol részbirodalom, az úgynevezett Arany Horda – számos hasonlóságot felmutatva – szinte újjáteremtette. Batu kán és leszármazottai éppúgy a legelőváltó-nagyállattartó életmódra és az észak-déli, illetve kelet-nyugati nemzetközi kereskedelem lefőlözésére egyaránt jó lehetőséget kínáló Volga-vidéket választották szálláshelyül, mint tették azt a kazár kagánok legkésőbb a 8. század végétől.¹⁰⁸

Ugyan a 15. században ez a hatalmi integráció is megbomlott, mert a sorozatos trónviszályoknak köszönhetően a gazdagabb, urbanizált perifériák leváltak, és az Arany Horda számos utódállamra esett szét¹⁰⁹ – az ily módon kialakult sajátos „tatár nemzetközösség”¹¹⁰ nyugati felének újjáegyesítéséről az egykori jobb szárny két legerősebb hatalma, a Krími Kánság és a Moszkvai Nagyfejedelemség nem tett le. Miután közös erővel leszámoltak az Arany Horda központi, steppei területeit uraló Nagy Hordával, egymással is harcba szálltak a főhatalomért.¹¹¹

E hatalmi versengésben az 1500-as évek első évtizedeiben még a Krími Kánság tűnt esélyesebbnek. Az 1520-as évek elején a nagy erejű kazah támadások miatt behódoltak a krími kánnak a Volga nyugati partjára menekülő nogájok is. A kán 1521-ben azt is elérte, hogy a krími Girej-dinasztiából származó családtag kerüljön a Kazáni Kánság trónjára. Ezután a korábban az Arany Hordának fizetett

¹⁰⁶ Összevetésünk módszertani jellegű is, mintegy *Vajda L.*: A népvándorlások i. m. 108. írásának szellemében: „A népvándorlásokat mint történeti problémát a kutatás elhanyagolta: hasznosak voltak mint heurisztikai eszköz, de mint vizsgálati objektumok kevésbé megfoghatók.”

¹⁰⁷ *Thomas S. Noonan*: Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. In: *The World of the Khazars* i. m. 207–244.; *Polgár Szabolcs*: Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században az írott források tükrében. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Szeged 2006.

¹⁰⁸ *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. Bp. 2003. 141–142.; *Uő*: Az Arany Horda. Bp. 1986. 229–265.

¹⁰⁹ Kazáni Kánság (1438), Krími Kánság (1442), Kaszimovi Kánság (1452 [?]), Kazah kánság (1465), Szibériai Kánság (1481 [?]), Buharai Kánság (1500), Asztraháni Kánság (1502). Vö. *Vásáry I.*: Az Arany Horda i. m. 149–154.; *Ivanics M.*: Hatalomgyakorlás i. m. 31–36.

¹¹⁰ A Dimitri Obolensky által megalkotott „bizánci nemzetközösség” fogalmának mintájára.

¹¹¹ *István Vásáry*: The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s–1500s). A Fight for Primacy. In: *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*. Ed. Denise Klein. Wiesbaden 2012. 13–26.

adó további megfizetésére kényszerítette a moszkvai nagyfejedelmet, végül 1523-ban megszerezte az Asztraháni Kánságot. Ekkor úgy tűnhetett, hogy I. Mehmed Girej kán már csupán karnyújtásnyira van az Arany Horda egykori hatalmának visszaállításától. Ám a nagyhatalmú kánt a nogájok végül kicsalták Asztrahánból és kíséretével együtt lemészárolták.¹¹² Ezután egyre inkább Moszkva került nyérő helyzetbe: a Volga és az Emba között élő nogájok támogatásával 1552-ban Kazánt, majd 1554–1556-ban Asztrahánt is sikerült megszerezniük, amiben a Nogáj Horda vezetői aktívan támogatták őket.¹¹³ Az oroszokkal folytatott jövedelmező lókereskedelem miatt ugyanis a nogájoknak elemi érdekük volt, hogy hozzáférjenek az oroszok által ellenőrzött piacokhoz, s mivel legközelebbi ellenségeiket, az asztraháni kánokat a krímiek már el tudták látni a steppén számukra elérhetetlen lőfegyverekkel, ők is rá voltak szorulva a fejlettebb orosz haditechnikára.¹¹⁴ Természetesen a moszkvai nagyfejedelem által fizetett éves juttatás (*zsarovanye*) és az általuk „megcsapolt” asztraháni vámbevételek is tetemesen megnövelték a nogáj előkelők (*bíjek* és *mirzák*) együttműködési hajlandóságát az oroszokkal – legalábbis addig, amíg Moszkvának érdekében állt a nogájokkal elensúlyozni a krími ambíciókat Kazánban és Asztrahánban, vagy amikor a nogáj lovasságra szükség volt Asztrahán védelmében, illetve nyugaton, IV. Iván livóniai háborúiban.¹¹⁵

A rendszeresen ismétlődő nogáj belviszályok az idő előrehaladtával egyre nagyobb teret nyitottak a cároknak, hogy mind hathatósabban kontrollálják és manipulálják a nogájok belügyeit. Azokban az időszakokban, amikor Moszkvának nem volt épp szüksége a nogájok aktív támogatására, igyekeztek is minél inkább gyöngíteni, megosztani a veszedelmesen erős délkeleti szomszédot. Mindehhez maguk a nogájok szolgáltatták a (fiktív) jogalapot azzal, hogy Dzsingisz kán egyenesági leszármazottjaként – azaz a nogájok természetes uraként¹¹⁶ – ismerték el IV. Iván cárt. Így 1600-ban felújították az Arany Hordából ismert egykori fejedelmi kinevezési procedúrát is, csak ebben az esetben nem az orosz fejedelem

¹¹² *Dariusz Kotodziejczyk*: The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery. Leiden–Boston 2011. 49–61.

¹¹³ *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. Bp. 1996. 131–134.; *Vadim V. Trepavlov*: Istoriâ Nogajskoj Ordy. Kazan’ 2016. 246–253.

¹¹⁴ *Michael Khodarkovsky*: Russia’s Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington 2002. 103.; *Ivanics Mária*: A Nogaj Horda – a nomád birodalomszervezés egyik lehetséges útja. In: Fegyveres nomádok i. m. 160.; *Vadim V. Trepavlov*: The Mangyt Biy, as a Crowned Chief. Chiefdoms in the Nomadic History of Late Mediaeval Western Eurasia. In: Alternatives of Social Evolution. Eds. Nikolay Kradin – Andrey V. Korotayev – Dmitri M. Bondarenko. Vladivostok 2000. 466.

¹¹⁵ *Janet Martin*: Tatars in the Muscovite Army during the Livonian War. In: The military and society in Russia, 1450–1917. Ed. Eric Lohr – Marshall Poe. Leiden–Boston 2002. 376–377.

¹¹⁶ *Trepavlov, V. V.*: Istoriâ i. m. 608.

zarándokolt el a tatár kán székhelyére, Szarájba, hogy ott átvegye a kinevező-megerősítő okiratot (mongol *yarlıq*), hanem a nogáj *körönüs* által megválasztott Isterek *mirzának* kellett Asztrahánba mennie, hogy a cár ott székelő képviselője megerősítse őt méltóságában a vörös pecsétetes kinevező irat átadásával.¹¹⁷

Az orosz cárok nemcsak szimbolikusan, de – ahogyan egykor a Kazár Kaganátus, majd az Arany Horda – politikailag is, ténylegesen egyesítették a volgai észak–déli kereskedelmi útvonalat.¹¹⁸ Az orosz befolyást – hála Temrjuk kabar fejedelem behódolásnak (1557), valamint az 1561 és 1588 között a Szunza és Terek folyók mentén épített orosz erődítményeknek – a 16. század végére egészen a Kaukázus előteréig sikerült biztosítani.¹¹⁹ A prémkereskedelemben és a kelet–nyugati távolsági kereskedelemben is érdekelt birodalom hamarosan a Szibériai Kánságot is megdöntötte (1582–1585), s igyekezett közvetlen kereskedelmi kapcsolatba kerülni Kínával.¹²⁰ A Nyugat-Szibériában kiépülő orosz kereskedelmi és katonai támaszponthálózat révén így olyan belső-ázsiai és szibériai történeésekről is értesülhetünk már a 17. századból, amelyek az előző évszázadokban minden bizonnyal még rejtve maradtak volna az európai megfigyelők előtt. Így bukkanhattak fel már 1606-ban a nyugatra tartó mongol nyelvű dörvön ojrát (mongol *dörben oyirad*) törzsszövetség¹²¹ első csoportjai az oroszok látóterében.

Ojrátok, nogájok és oroszok a 17. században

Az ojrát mongolok törzsei a legkeletibb mongol utódállam, a Jüan-dinasztia birodalmának területéről érkeztek. Vándorlásukat – a láncreakció első „láncszemét” – végső soron a mongol Batmönh Dajan (mongol *Batumöngke Dayan*) kán (1478?–1543?) indította el, akinek sikerült véget vetni az anarchiának és utoljára egyesítenie a mongolok jelentősebb részét. Az ő egyik unokája, a tümet törzset irányító Altan kán a 16. század közepén rövid időre ismét jelentős ázsiai hatalommá

¹¹⁷ Khodarkovsky, M.: Russia's Steppe i. m. 117–131.; Ivanics M.: Hatalomgyakorlás i. m. 72.; Tre-pavlov, V. V.: Istorii i. m. 348–350.

¹¹⁸ Szvák Gy.: Iván, a félelmetes i. m. 134.

¹¹⁹ Sashalmi Endre: Oroszország gazdasága a 15–18. században. Pécs 1995. 61–62., 66–67. A kora középkori és kora újkori volgai kereskedelem folyamatosságát hangsúlyozza Rudi Matthee: Anti-Ottoman Politics and Transit Rights. The Seventeenth-century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy. Cahiers du monde russe 35. (1994) 739–761.; Paul Bushkovitch: Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardians in the Russian Boyar Elite, 1560–1700. Cahiers du monde russe 45. (2004) 13–16.; Murat Yasar: The North Caucasus in the Second Half of the Sixteenth Century. Imperial Entanglements and Shifting Loyalties. PhD dissertation. University of Toronto 2011. 142–182.

¹²⁰ Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Bp. 2005. 12–18.; Sashalmi E.: Oroszország i. m. 76–77., 82–84.

¹²¹ Hidehiro Okada: Origins of the Dörben Oyirad. Ural-Altaische Jahrbücher NF 7. (1987) 181–211.

emelte a mongolokat, s a nyugati mongol törzsek, az ojrátok ellen is eredményes hadjáratokat vezetett.¹²²

Az ojrátok előőrse, a torgut (mongol *toryud*) törzs ötezres csoportja 1604-ben érkezett a Felső-Irtisz vidékére Hó Örlök (ojrát *Xō örlöq*) tajdzsi (mongol *tayiji*)¹²³ vezetésével. 1607-ben küldték el első követeket az Irtisz menti orosz helyőrséghez Tarába, hogy szövetségi ajánlatot tegyenek az oroszoknak az őket délről támadó kazahok és az ojrátokat keletről nyomorgató keleti mongolok ellenében.¹²⁴

Ettől kezdve állandósult az a kétarcú viszony, amely az ojrátok és az oroszok kapcsolatait jellemezte: hol tárgyaltak, hol ellenségként léptek fel egymással szemben. Az oroszok több ojrát törzsszel is kapcsolatba léptek, de közülük csak Hó Örlök torgutjai és a hozzájuk csatlakozott kisebb dörvöt (mongol *dörbed*) töredék – akiket ezután együttesen az Európában elterjedt nevükön kalmüköknek nevezünk – indult meg délnyugat felé.¹²⁵

A kalmükök első csoportja 1608-ban az Emba folyó vidékén, a nogájok keleti határainál bukkant fel. Az 1620-as években azután újabb kalmük csoportok keltek át a Jaik folyón, így az ott élő nogájok kénytelenek voltak egészen a Volgáig hátrálni előlük. Az asztraháni orosz helyőrségtől kapott erősítéssel azonban ekkor még sikerült meghátrálásra bírniuk a támadókat.¹²⁶ 1632-re azonban a sorozatos kalmük támadások végképp megtörték a nogájok ellenállását. Ahogy a *DAI* 37^{55–57}. elmondása szerint egykor a besenyők közül is sokan inkább önként csatlakoztak az úzokhoz, úgy a nogájok közül is sokan inkább a veszedelmes ellenséget választották, semmint továbbra is elviseljék az újabb pusztító kalmük portyákat.¹²⁷ 1633-ban így Hó Örlök fiai már Asztrahán falai alatt álltak hadaikkal; az orosz helyőrség pedig ezúttal hiába vonult fel az ellentámadásra induló nogájok oldalán. A kalmükök a Volga és Jaik folyó között, az Uzeny folyónál bekerítették a szövetségesek hadát, és a béke feltételeként a nogájoknak be kellett hódolniuk a jövevényeknek. A nogájok zöme azonban 1635-ben inkább átkelt a Volgán és a

¹²² Hidehiro Okada: Life of Dayan Qaghan. Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture 11. (1966) 46–55.; Carl Johan Elverskog: Jewel Translucent Sutra: Altan Khan and the Mongols in the Sixteenth Century. Leiden 2003.

¹²³ A cím kínai eredetű, a Jüan-dinasztia birodalmában vált az ojrát vezetőik titulussá. Lásd Henry Serruys: The office of Tayisi in Mongolia in the fifteenth century. Harvard Journal of Asiatic Studies 17. (1977) 353–381.

¹²⁴ Michael Khodarkovsky: Where Two Worlds Met. The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600–1771. Ithaca 1992. 76–78.; Konstantin N. Maksimov: Kalmykia in Russia's past and present national policies and administrative system. Budapest–New York 2008. 6–43.

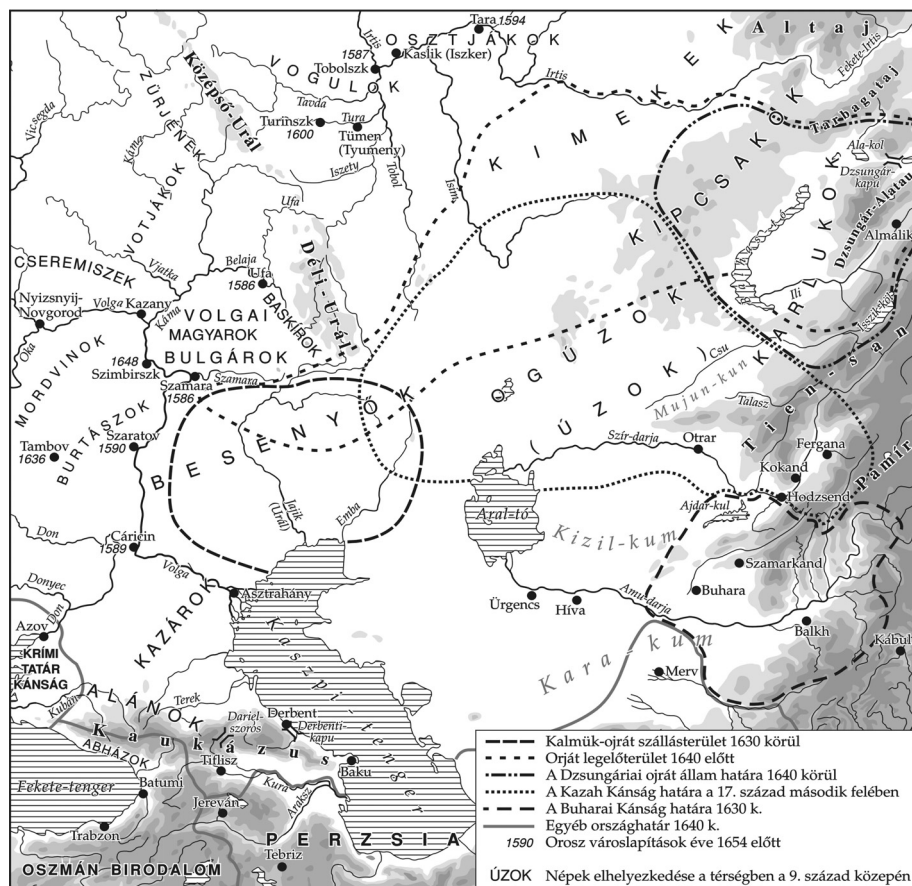
¹²⁵ Birtalan Ágnes – Rákos Attila: Kalmükök: egy európai mongol nép. Bp. 2002. 23.; Szilágyi Zsolt: Az első lépések a Távol-Kelet felé. Az orosz–mongol kapcsolatfelvétel a 17. században. Távol-keleti Tanulmányok 8. (2014) 233–239.; Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met i. m. 80., 97., 89.

¹²⁶ Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met i. m. 77.; Khodarkovsky, M.: Steppe's Frontier i. m. 129.; Trepavlov, V. V.: Istoriâ i. m. 370–372.

¹²⁷ Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met i. m. 80.

krími kánok fennhatósága alá adta magát. Ezzel az oroszok által eddig kontrollált Nagy Nogáj Horda gyakorlatilag megszűnt létezni.¹²⁸ A nogájok azonban még az Azovi-tenger közelében sem érezhették magukat biztonságban, mert a kalmük portyázók a Volgán túlról még Azov környékére is eljutottak, így a nogájok tömegesen menekültek tovább nyugatra, a Donon túlra.¹²⁹

2. térképvázlat A nyugat-szibériai és közép-ázsiai térség hatalmi viszonyainak összehasonlító térképe: a 9. század és a 17. század első fele

A térképvázlat Nagy Béla munkája. A felhasznált forrást lásd a jegyzetben.¹³⁰

¹²⁸ Trepavlov, V. V.: Istoriâ i. m. 365–369., 372–373., 375–379., 405–411. Asztrahánban 1651-ben még sor került az utolsó oroszbarát nogáj bij beiktatására. Lásd Ivanics M.: Hatalomgyakorlás i. m. 97.

¹²⁹ Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met i. m. 81–82., 84.

¹³⁰ Yuri Bregel: An Historical Atlas of Central Asia. Leiden–Boston, 2003. 21. oldal 10. térkép és 57. oldal 28. térkép.

Hó Örlök és fiai 1639-re már teljesen birtokba vették a Kaspi-tengertől északra fekvő steppéket, szinte kisöpörve onnan a térség régi urait, a kazahokat, behódoltatva a Kaspi-tenger és az Aral-tó közötti steppei népességet is. 1643 őszén azután a kalmükhöz csatlakozott Asztrahán-környéki jediszán tatárok kalauzolásával Hó Örlök több mint húszezer lovassal óriási offenzívát indított a Volgán túlra menekült „alattvalói”, a behódolás után elszökő nogájok ellen. A kabard hegyek között azonban a kalmük sereg csapdába esett; a kabardok pedig a hozzájuk menekült nogájok és a krími kán által küldött, tűzfegyverekkel is felszerelt erősítés segítségével megsemmisítő csapást mértek a támadó kalmükhöz. Maga az idős vezér is elesett.¹³¹

Hó Örlök utóda, Dajcsin (mongol *Dayičing*) tajdzsi azonban végül folytatta apja nyugati irányultságú politikáját, s a szabad doni kozákokkal szövetségben felújította a Volgán túlra vezetett hadjáratokat a nogájok ellen. 1648 februárjában ismét tízezer kalmük lovas kelt át a Volgán, majd a Donon, a nogájok pedig pánikszerűen menekültek előlük tovább nyugatra, immár a Dnyeperen túlra.¹³² A katonai sikereken túl azonban a kalmükhöz ki kellett törni abból a külpolitikai elszigeteltségből is, amelybe „honfoglalásuk” juttatta őket. A beköltözésük és katonai akcióik által okozott károk, valamint a nyugat-ázsiai karavánkereskedelem szétzilálása ugyanis ellenük fordította az ebben a kereskedelemben érdekelt összes felet. Az 1630-as években már a közép-ázsiai hivai kán és a buharai emír is az oroszokkal akart szövetkezni ellenük.¹³³ Emellett persze a kalmükhöz égető szükségük lett volna piacokra is, ahol túl tudtak adni állatfeleslegükön, s így maguk is be tudtak kapcsolódni a kereskedelembé.¹³⁴

A kitörési pontot a térség legerősebb hatalma, az Orosz Birodalom jelentette, amelynek egyrészt elemi érdeke fűződött a Volga-vidéki állapotok és a keleti kereskedelem normalizálódásához, másrészt a Nagy Nogáj Horda összeomlása és a nogájok elvándorlása, illetve krími fennhatóság alá kerülése után szüksége volt egy új steppei szövetségesre – az immár közös ellenség, az orosz kontroll alól kikerült – a krími kánokhoz pártolt nogájok ellenében. A megoldást mindkét fél számára egy orosz–kalmük megegyezés jelenthette. Ez a felismerés 1655-re – azaz kevesebb mint egy évtizeden belül – elvezetett a két hatalom viszonyát szabályozó első megállapodáshoz. Az első megegyezést azután számos újabb szerződés követte, s az orosz–kalmük együttműködés – minden nehézség, sőt, időnkénti nyílt ellenségeskedés dacára – ettől az időtől kezdve több mint száz évig töretlenül fennállt.¹³⁵

¹³¹ Uo. 86–88.; *Khodarkovsky, M.*: *Steppe's Frontier* i. m. 134.

¹³² *Khodarkovsky, M.*: *Where Two Worlds Met* i. m. 88.

¹³³ Uo. 83–84.

¹³⁴ Az ojrátok legfőbb kereskedelmi partnere az Orosz Birodalom volt Szibériában. Lásd *Peter C. Perdue*: *China Marches West. The Qing Conquest of Central Eurasia*. Cambridge (USA)–London 2005. 106–107.

¹³⁵ *Khodarkovsky, M.*: *Where Two Worlds Met* i. m. A kalmükhöz zöme végül 1771-ben a mandzsu Csin-dinasztia hívására visszavándorolt ősei földjére, Dzsungáriába. Lásd *Birtalan Á. – Rákos A.*: *Kalmükhöz* i. m. 14–16.

A 16–17. századi események néhány tanulsága és a *DAI* 38. fejezetének elbeszélése

Nagyjából két évszázad kelet-európai és nyugat-ázsiai történéseinek már e vázlatos áttekintéséből is egyértelműen kiderül, hogy e turbulens időszak során igencsak változatos, gyakran néhány évenként megforduló előjelű események láncolata követte egymást. Mégis, ez a mai Mongóliától a mai Romániáig zajló folyamat rendkívül leegyszerűsítve minden további nélkül elbeszélhető lenne az antik népvándorlás-toposz módjára: a keleti mongolok elüldözték a nyugati mongol orjátokat a szállásaikról, akik ezután elüldözték a nogájokat, akik végül a Dnyeperen túl találtak maguknak új otthont. Az efféle „hazaváltásokat” azonban általában *nem egy „döntő csata” előzte meg*, hanem az erősebb szomszéd újabb és újabb pusztító támadása fokozatosan kényszerítette ki az egyes szállások elhagyását és újak keresését. Mindez érthetőbbé teszi a *DAI* szövegének azon részleteit is (3., 8._{21–33.}, 38._{60–61.}), amelyek a *sorozatos* besenyő győzelmeknek tulajdonítják a szavartok/türkök félelmét a besenyőktől.

Ám a fent vázolt, rendkívül leegyszerűsítő elbeszélés – bár végső soron igaz volna – a valós történések számos lényeges részletéről hallgatna. A Nyugat felé mozgó népek egymásra gyakorolt hatásának láncreakció-jellege tagadhatatlan, viszont a dominóhatás nem feltétlenül érvényesült minden esetben, hiszen nem minden nép választotta a nyugatra menekülés útját. Az orjátook zöme végül is szembefordult az őket sanyargató mongolokkal, és képes volt létrehozni az utolsó jelentős steppei nagyhatalmat Dzsungáriában. Az oroszok által megsemmisített szibériai kánság kicsi és gyenge tatár csoportjaira viszont nagyobb ellenállás nélkül tudtak rátelepedni az orjátook, a kazahok pedig lehetőség szerint inkább kitértek a vándorló orjátook útjából.¹³⁶ Mint a nogájok későbbi behódoltatásának esete is jelzi, a steppe új urai nem feltétlenül ambicionálták a terület előző lakóinak – illetve azok teljességének – az elűzését, ha azok alávetésére, adóztatására és segédcsapatokként való felhasználására is módjuk nyílt.

Másfelől viszont bajban lennénk, ha a hagyományos módon csupán egyetlen tényezőre próbálnánk meg visszavezetni a fent nagyon vázlatosan megismert vándorlásokat. Egy-egy karizmatikus steppei katonai vezető ugyan valóban képes volt rendkívül nagy nyomást kifejteni, amely valóságos népvándorlást indukálhatott, ám egy-egy ilyen szereplő békés vagy erőszakos halála után az addig „erősebbnek” látszó fél akár nyomban pusztító anarchiába zuhanhatott. Ez a fajta rugalmasság ugyanakkor azt is lehetővé tette a steppén, hogy egy nagyállattartó nép – például egy „erőszakos szomszéd” jelentette szorongató szükség hatására – mindössze néhány évre beköltözzön egy másik csoport területére, amint azt a

¹³⁶ *Maksimov, K. N.*: Kalmykia i. m. 2., 17.

nogájok tették 1520 körül a kazahok nyomása alatt. Ezt látva eléggé okafogyottnak tűnik az a több száz éve folyton megjelenő „racionalizáló”, a forrás adatát „átértelmező” megközelítés, amely a *DAI* 38. fejezetében a kazár–szavart együttélés három éves időtartamát rendszeresen 203 vagy 303 évre igyekszik „javítani”.¹³⁷

Mindezek mellett persze pusztán a magyar történelemre tekintve is világos lehet: semmiféle ok sincs kétségbe vonni azt, hogy a mongolok elől menekülő Kötöny és kunjai 1239-ben érkeztek Magyarországra, majd a kunok a magyar király katonai szövetségesei voltak, ám Kötöny halálát követően 1241-ben – a megérkezésüket követő 3. évben (!) – már távoztak is az országból.¹³⁸ A kelet-európai kunok esetében ráadásul nem is ez volt az egyetlen kényszerű, ám viszonylag rövid „vendégszereplés” más országok területén. Miután a Don-vidéki kunokat a 12. század elején igencsak megszorongatta Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (ur. 1113–1125), IV. Dávid grúz király (ur. 1089–1125) meghívta apósát, Atrak/Otrok kun kánt, hogy népével költözzön az ő hegyvidéki királyságába. Atrak/Otrok állítólag 40 000 harcossal (azaz mintegy 200 000–250 000 emberrel) fel is kerekedett, s 1218 táján betelepedett Grúziába. A kán népe ezúttal is csak néhány évig – legfeljebb egy évtizedig – „vendégeskedett” a Kaukázusi országban: Vlagyimir Monomah nagyfejedelem halálának hírére ugyanis egyszerűen visszatértek őseik földjeire. Ám abban, hogy a grúz uralkodó kerekedett felül a térség muszlim hatalmainak koalíciójával folytatott döntő összecsapásban, az 1221-ben vívott didgori csatában, döntő szerepet játszottak a kunok.¹³⁹

A legtöbb esetben azonban pusztán a politikai és katonai nyomás nem tekinthető az egyetlen vándorlást előidéző tényezőnek. Habár a kalmükök nyugatra vándorlásának körülményeiről a korábbi időszakokhoz képest meglehetősen sokat tudhatunk, a tényleges kiváltó okokról mégis egy kisebb könyvtárnyi munka született már, amelyek rendre eltérő magyarázatokkal szolgálnak az ökológiai és gazdasági indokoktól egészen az egyre erősödő ojrát hatalomtól, Dzsungáriától való távolságtartás és félelem szülte politikai motivációkig.¹⁴⁰ De a nogájok esetében is azt kell tapasztalnunk, hogy az 1630-as évek kalmük támadásai csupán az utolsó hullámukat indították el nyugat felé a Volgán túlról: a krími kánok 16. századi telepítési politikája, illetve az 1557-es nagy éhínség miatti elvándorlás

¹³⁷ Lásd Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m. 107–111. a korábbi álláspontok ismertetésére.

¹³⁸ B. Szabó János: A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Bp. 2016. 112–123.

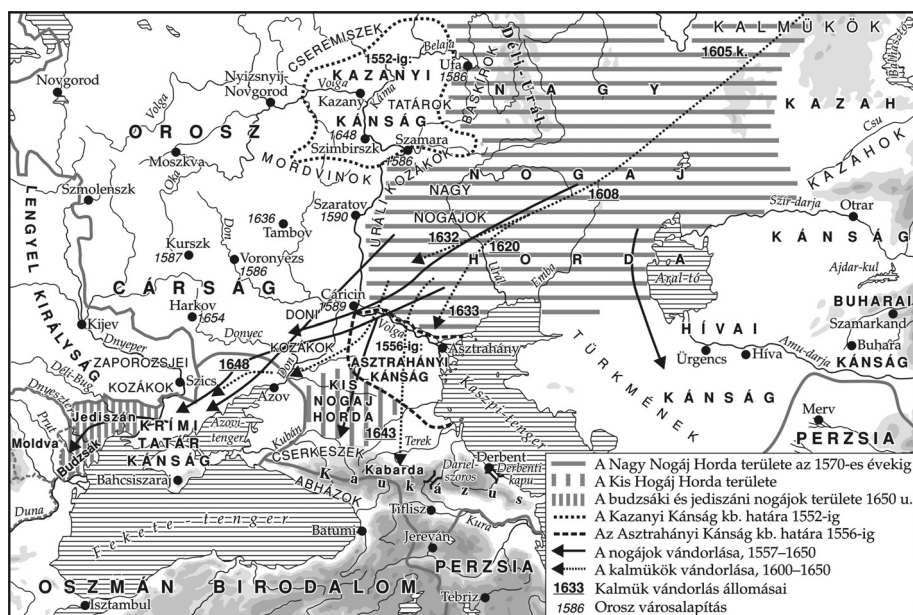
¹³⁹ Peter B. Golden: Cumanica I: the Quipchaqs in Georgia. Archivum Eurasiae Medii Aevi 4. (1984) 45–87.

¹⁴⁰ Vö. Elza Bakaeva: Kalmyks, Oirat Descendants in Russia: A Historical and Ethnographic Sketch. In: Oirat People: Cultural Uniformity and Diversification. Eds. Ichinkhorloo Lkhagvasuren – Yuki Konagaya. (Senri Ethnological Studies 86.) Osaka 2014. 33–38.

addigra már igen jelentős nogáj tömegeket vetett a Dnyeperen túlra.¹⁴¹ Így nem meglepő, hogy a Fekete-tenger nyugati partvidékén fekvő Budzsákban a 17. század elején egy kellőképpen ambiciózus és erőszakos nogáj mirzának, Kantemirnek a Krími Kánság, a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom közötti hármashatáron, oszmán védőernyő alatt már az 1620-as években sikerült kis híján létrehoznia egy de facto önálló nogáj fejedelemséget is.¹⁴²

3. térképvázlat Népmozgások a nyugat-ázsiai és kelet-európai térségben a 16–17. században

A térképvázlat Nagy Béla munkája. A felhasznált forrást lásd a jegyzetben.¹⁴³

Bár a kora középkori európai népvándorlások kapcsán élénk vita folyik arról, hogy a forrásokból ismert „vándorlások” mely esetekben tekinthetők tényleges „népvándorlásoknak”, illetve mikor gondolhatunk inkább egy-egy adott „politikum” nevét

¹⁴¹ Feridun M. Emecen: Az Oszmán Birodalom sztyepei határai és a moldvai kijáró. Aetas 18. (2003) 21–29.; Katkó Gáspár: A budzsáki tatárok a lengyel–oszmán határvidéken. Keletkutatás (2015) tavasz 63–80.; Halil Inalcik: The Khan and the Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I. Harvard Ukrainian Studies 3–4. (1980) 445–466.

¹⁴² Katkó Gáspár: Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán. Kantemir mirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621–1629). Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Bp. 2016.

¹⁴³ Atlas Tartarica. Kazan 2005. 362–363.

hordozó kis, fegyveres elitcsoport „kalandozásaira a térképen”, a 16–17. századi esetekben azt láthatjuk – hogy legalábbis steppei viszonylatban – lehetségesek voltak a *tényleges* népvándorlások. Igaz, az eredetileg nyugat felé útra kelt ojrát népesség nagy része végül mégis Dzsungáriában maradt, de a mai becslések szerint Hó Örök mégis legalább 150 000 ojrát mongolt vezetett a Volgához – ami már igen tekintélyes népességnek számított. Ráadásul a két nagy ojrát tömb között a népesség a 17. század folyamán kisebb mértékben még később is cserélődött.¹⁴⁴

Az, hogy az egyes néprészek mozgásai hol konvergáltak, hol divergáltak, jelentős részben annak volt köszönhető, hogy ez a steppei ojrát népesség, amelyet a szakirodalomban hagyományosan törzsszövetségi szervezetként szokás emlegetni, nem viselkedett egységes politikumként. Habár az általános összetartozás tudata megvolt az ojrátoknál, azaz világos volt, hogy kik a „mi” és a „nem-mi” – az utóbbi csoportba sorolódtak például a hasonlóképpen mongol nyelvet beszélő keleti mongolok is –, a legambiciózusabb politikai vezetőik első rangú célja pedig éppen a teljes ojrát népesség összefogása volt a saját uralmuk alatt, mégsem rendelkeztek sokáig olyan közös törzsszövetségi méltóságokkal, mint a kazahok vagy a nogájok. Mindez pedig ahhoz vezetett, hogy a szokásosan „törzsnek” nevezett nagyobb csoportjaik rendszeresen tovább osztódtak, a levált néprészek pedig már korábban is törzsekhez tartozó csoportokhoz társulva hoztak létre különféle ojrát tömböket a steppén, amelyek esetenként egymással is tényleges harcban álltak.¹⁴⁵

Minden egyes ilyen önálló és autonóm csoport élén egy tajdzsi állt. A 17. század elején az orosz diplomácia öt fontosabb és negyvenöt kisebb ojrát tajdzsit tartott számon, de címüket tekintve formális rangbéli különbség nem volt közöttük.¹⁴⁶ Az egyes ojrát tömbökben – így a kalmüköknél a legnagyobb törzsön, a torgutokon belül – ezek közül egyet időről időre megválasztottak főtajdzsinak, ám ez a méltóság nem számított örökletesnek a családon, csak a nemzetségen belül. Így Michael Khodarkovsky az ojrátok esetében a külföldi szakirodalomban általánosan használatos kánság kifejezést is túlzónak érezte hatalmi szervezetük leírására, s helyette inkább a sokkal általánosabb és semlegesebb „society”

¹⁴⁴ Birtalan Á. – Rákos A.: Kalmükök i. m. 23. Más számítások szerint 250 000 torgut, 20 000 dörvöt (mongol *dörbed*) és hosúd (mongol *qosiyud*), valamint 10 000 dzsungár (mongol *jegün yar*), azaz kb. 80 000 harcos és 200 000 gyerek, nő és fogoly érkezett volna a 17. század folyamán a Volga melletti területekre. Vö. Bakaeva, E.: Kalmyks i. m. 40.

¹⁴⁵ Christopher Pratt Atwood rendkívül problematikusnak véli már magát a törzs megnevezés is, s helyette az egyes, térben is elkülönülő ojrát tömbök alkotóelemeinek megnevezésére a szubetnikum kifejezést ajánlja – ami ugyan alkalmas lehet egy már fennálló helyzet leírására, de nem kínál magyarázatot ezeknek a különálló ojrát „etnikumoknak” a létrejöttére. Vö. Christopher Pratt Atwood: Titles, Appanages, Marriages, and Officials. A Comparison of Political Forms in the Zünghar and Thirteenth Century Mongol Empire. In: Imperial Statecraft. Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth–Twentieth Centuries. Ed. David Sneath. Bellingham 2006. 210. 2. jegyz.

¹⁴⁶ Maksimov, K. N.: Kalmykia i. m. 8.

kifejezés használatát javasolta.¹⁴⁷ Ez a társadalmi-hatalmi működési mód aligha állhatott túlságosan távol azoktól a szavartoktól, akiknek a törzsei/nemzetségei élén a *DAI* 38_{10–13} szerint kezdetben csupán azonos rangot viselő vojvodák állottak (s akik között Leved[i] számíthatott az első, azaz valószínűleg a legtekintélyesebb vojvodának).¹⁴⁸ De nem állt távol ez a besenyők törzsekről a *DAI* 37_{15–33} alatt ismertetett rendtől sem.

Ez a politikai töredezettség rendkívül sebezhetővé és esetenként rövid életűvé tette az ilyen módon szerveződő steppei népességeket. Mint azt az ojrát törzsek egyenkénti legyőzése és a különféle keleti mongol részuralkodók által Nyugat-Mongóliából történő elűzése is mutatja,¹⁴⁹ adott esetben az összefogás hiánya lehetlenné tehetette a hatékony védekezést egy nagyobb lélekszámú, erősebb csoporttal szemben. Sokszor még akkor is, ha az sem rendelkezett valamiféle állandósult centralizált hatalmi szervezettel, de időlegesen – például néhány tekintélyesebb vezető szövetségének köszönhetően – sikerült nagyobb erőket koncentrálnia. Ez a megfigyelés az „egy fő”, azaz „fejedelem nélküli”, pusztán egyenrangú vojvodák vezette önálló szavart csoportokról szóló forrásadat fényében egyfajta magyarázatot kínálhat arra, hogy miért tudhatott a szavartok fölé kerekedni Leved(iá)ban az elvileg szintén decentralizált besenyő törzsszövetség.

A természetes vészreakció ilyen esetben háromféle lehetett a steppén: 1.) a behódolás, 2.) az elvándorlás, illetve 3.) a térség valamely nagyhatalmától való segítségkérés. A második, azaz az elvándorlás esetében azonban a széttagolt politikai szerveződésnek köszönhetően egyáltalán nem volt szükségszerű, hogy erre mindig egy meghatározott irányban kerüljön sor. A nogájok zöme ugyan például nyugat felé vándorolt, ám kisebb töredékeik – miután a kalmükök a Volga nyugati partján fekvő steppéket is megszállták – északról a Kaukázus előterébe szorultak vissza.¹⁵⁰ A *DAI* 38_{26–30} tudósítása szerint a szavartok egyik része ugyanígy nyugatra, Atelkuzube vándorolt Leved(i) vezetésével, míg egy másik csoportjuk „Perzsia” határai mentén telepedett le. Ez utóbbi terület – mint szó volt róla – szintén lehetett a Kaukázus északi előterében, s talán az sem véletlen, hogy a *Hudud al-‘Alam* című muszlim földrajzi munka szerint a nyugatra vándorló besenyők kettészakadásakor

¹⁴⁷ *Khodarkovsky, M.*: Where Two Worlds Met i. m. 14–17. A 17. században Dzsungáriában létrejött ojrát fejedelemség, vagy a volgai kalmükök esetében a kánság kifejezés már csak azért is problematikus, mert vezetőiket – egy-két kivételtől eltekintve – nem is címezték kánnak. Vö. *Junko Miyawaki*: The Legitimacy of Khanship among the Oyrat Tribes in Relation to the Chinggisid Principle. In: *The Mongol Empire and its Legacy*. Eds. Reuven Amitai-Preiss – David O. Morgan. Leiden–Boston 1999. 326–327.; *Miyawaki, J.*: The Birth of the Khong Tayiji i. m. 149–155.

¹⁴⁸ A szavart vojvodák lehetséges politikai szerepkörének egyéb párhuzamairól lásd *B. Szabó János*: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 364–370.

¹⁴⁹ *Junko Miyawaki*: The Qalqa Mongols and the Oyrads in the Seventeenth Century. *Journal of Asian History* 18. (1984) 136–173.

¹⁵⁰ Ezeknek a nogájoknak néhány tízezer utóda mind a mai napig Dagesztánban él.

egy részük – a „kazár besenyők” – szintén dél-délnyugat felé mozdultak el.¹⁵¹ A *DAI* szövegében viszont nem esik szó olyan szavart töredékekről, amelyek behódoltak a besenyőknek, ahogyan egyes besenyő töredékek tették az úzokkal (*DAI* 37_{50–56.}). De nem esik szó arról sem, hogy bizonyos szavart csoportok – amint azt korábban a volgai bolgárok elődei is tették – esetleg észak felé mozdultak el, aminek a lehetőségét úgyszintén nem lehet teljesen kizárni.¹⁵²

Az ilyesféle kitérésnek azonban csak akkor volt értelme, ha a megtámadottak képesek voltak igen jelentős távolságra húzódni támadóik elől, hiszen amint láttuk, a kalmükök akár a nyugat-szibériai vezéri szállásaikról is elérték a Jaik és a Volga térségét. Sőt, amikor a nép zöme még mindig csupán Dél-Baskíria vidékén tartózkodott, képesek voltak a Volgán, illetve egészen a Donon túlra is hadjáratokat vezetni. Nem csoda ezért, hogy a Volga keleti partjáról érkező nogájok – épp úgy, mint évszázadokkal korábban a besenyők elől kitérő szavartok – leginkább a Dnyeperen túl érezték magukat valamelyest biztonságban.

A harmadik lehetőség időnként szorosan kapcsolódott az elvándorlásokhoz: kisebbik rosszként valamely hatalom pártfogását is lehetett kérni az aktuális támadókkal szemben, ahogyan az ojrátok számos alkalommal próbálták orosz támogatást szerezni, illetve ahogy a nogájok több ízben is a Krími Kánság, végül pedig az Oszmán Birodalom „alattvalóivá” váltak.

Patrónusok és kliensek a steppei világban

Az orosz cárok Dzsingiszida birodalmi öröksége

Amíg a 9. században a kelet-európai és nyugat-ázsiai steppén a kazár kagán lehetett annak a nagy múltú, magas presztízsű hatalomnak a megtestesítője, amelynek a pártfogásáért a szorult helyzetbe kerülő népcsoportok folyamodhattak, addig a 16–17. században az orosz cár került hasonló szerepkörbe a térségben. Az orosz fejedelemségek ugyanis a mongol hódítás után a mongol birodalmi hatalmi hierarchia részévé váltak (annak legalsó fokán helyet foglalva): ugyan adót fizettek, s a nagyfejedelmi cím elnyeréséért előbb Karakorumba, majd az Arany Horda székhelyére, Szarajba kellett utazniuk, ám a tatár főhatalom gyengülésével

¹⁵¹ Hudud al-‘Alam. The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. Transl. and comm. Vladimir Minorsky. London 1937.

¹⁵² A baskír nemzetségi nomenklatúrában kimutatható, a honfoglalók törzsi/nemzetségi neveihez hasonló nevek (Jurmati, Jenej) lásd *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 181., 378–379. Ezek ugyan nem vezethetők le egyértelműen egymásból, mégis valószínűsíthető, hogy közös eredetre mehetnek vissza. Vö. *Vásáry István*: A „keleti” magyarok problémaköre. In: Magyarok a honfoglalás korában. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2015. 151–152.

lassan egyre inkább egyenrangúvá váltak a steppei eredetű hatalmi szervezetben.¹⁵³ A moszkvai uralkodó 1547-ben végül ténylegesen is felvette a cári címet, amellyel addig elsősorban a bizánci császárokat és az Arany Horda, illetve utódállamainak kánjait illették az orosz források.¹⁵⁴ Miután az orosz uralkodó kezére került a Volga mente (Asztrahánnal és az Arany Horda egykori központjával, Szaraj romjaival), a steppén is nyilvánvalóvá vált a Moszkvában székelő „fehér kánok” vezető szerepe, akiknek seregében egyes Dzsingiszida hercegek már beosztott parancsnokokként teljesítettek szolgálatot.¹⁵⁵

Az Orosz Birodalom ezen időszakban Kazán és Asztrahán kivételével elsősorban nem nyers erőre támaszkodva vitte végbe a déli és keleti irányú terjeszkedését, hanem egyfajta gondosan kiépített hierarchikus szövetségi rendszer révén, amelynek tagjait bár többnyire közös érdekek fűzték össze, mind el kellett ismerjék a cárok főhatalmát. Az a kapcsolati háló, amely összetartotta a cárok egyre hatalmasabbá váló birodalmát, s amely révén a távoli Moszkvából képesek voltak e kiterjedt térséget ellenőrizni, több tekintetben sem különbözött lényegesen attól a szerkezettől, ahogyan korábban az Arany Horda kánjai, illetve a türkök és az ujugurok kagánjai uralták ázsiai birodalmaikat.¹⁵⁶ Különbőféle etnikai és politikai formációk különféle politikai és gazdasági feltételekkel tagozódtak be ebbe a rendszerbe – ahogyan évszázadokkal korábban minden valószínűség szerint a Kazár Kaganátusba is.¹⁵⁷ A csúcson jellemzően azok a jelentős katonai erővel rendelkező steppei népek – az Orosz Birodalom esetében a nogájok, majd a kalmükök – álltak, akik adott esetben még valódi adófizetésre sem voltak kötelezve.¹⁵⁸ A cári hatalom ezek esetében beírta néhány alapvető szabály betartatásá-

¹⁵³ Charles J. Halperin: The Place Of Rus' In The Golden Horde. Archivum Eurasiae Medii Aevi 14. (2005) 21–30.; István Vásáry: The Tatar Factor in the Formation of Muscovy's Political Culture. In: Nomads as Agents of Cultural Change. The Mongols and Their Eurasian Predecessors. Eds. Reuven Amitai – Michal Biran. Honolulu 2015. 252–270.; A Szarajban hosszasan időző orosz fejedelmek beágyazottságáról, valamint Moszkva tatár szövetségben végbement megerősödéséről lásd Bótor Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig: a Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében. Bp. 2011. 184–204.

¹⁵⁴ Korlátozott mértékben azonban a cári címet már korábban is használták a diplomáciai kapcsolatokban. Lásd Szvák Gy.: Iván, a félelmetes i. m. 87.

¹⁵⁵ Ivanics M.: Hatalomgyakorlás i. m. 70–72.; Martin, J.: Tatars in the Muscovite Army i. m. 366–374.

¹⁵⁶ Michael R. Drompp: Strategies of Cohesion and Control in the Türk and Uyghur Empires. In: Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE. Eds. Jan Bemmann – Michael Schmauder. (Bonn Contributions to Asian Archaeology 7.) Bonn 2015. 437–451.

¹⁵⁷ Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 103–105.

¹⁵⁸ Az orosz–nogáj viszony alakulására a 16–17. században lásd Trepavlov, V. V.: Istorii i. m. 606–624. Jó példa az efféle viszonyt kifejező terminológia nehézségeire a Krími Kánság esete, amely nemhogy adót nem fizetett az Oszmán Birodalomnak, de kánjai szintén rendszeres anyagi juttatásokban részesültek Konstantinápolyból, a tatár kánságot jobb híján mégis az oszmánok európai „adófizető”, azaz tulajdonképpen vazallus államai közé szokás sorolni. Lásd erről Natalia Krolikowska: Sovereignty and Subordination in Crimean-Ottoman Relations (Sixteenth–Eighteenth Centuries). In: The European

val, amelyek idővel persze szigorodhattak is. E szabályok mibenlétét az alábbi, a kalmükök krónikájában megőrzött esküvel világíthatjuk meg:

„Legyünk Alekszej Mihajloics cár hűséges alattvalói, ne támadjuk meg Asztrahánt, és ne raboljunk ki senkit.” (Dajcsin tajdzsi, a több tajdzsi és a nép esküje 1655-ből)

„És mi kalmükök pedig ne támadjuk meg az orosz városokat. Ne legyünk több szövetségesei a török szultánnak, a krímiek kánjának, se a perzsa uralkodónak. Védjük meg az orosz földet ellenségeitől!” (Ajuki [mongol *Ayuki*] kalmük tajdzsi esküje 1673-ból)¹⁵⁹

A „császárnak” (cárnak/kánnak/szultánnak) adott jelképes ajándékhoz képest¹⁶⁰ ezekben az esetekben sokkal nagyobb szerepe volt az uralkodó és szövetségesei iránt tanúsított baráti magatartásnak, a tényleges katonai segítségnyújtási kötelezettségnek,¹⁶¹ és a patrónus ellenségeivel fenntartott kapcsolatok tilalmának, azaz az önálló (a konkrét esetben a kalmük) „külpolitika” kontrolljának.¹⁶² Cserébe a „császárnak” (cárnak/kánnak/szultánnak) gondoskodnia kellett (volna) „védenec” védelméről annak ellenségeivel szemben. Így nem meglepő, hogy Puncsug (mongol *Punču*), az egyik leglojálisabb kalmük főtajdzsi arra kérte az orosz cárt, hogy építsen egy-egy erődítményt népe nyugati és keleti határaihoz a Donnál és a Jaiknál, valamint lássa el azokat helyőrséggel is.¹⁶³

Szélesebb kitekintésben a nemzetközi szakirodalomban az ilyesféle kapcsolatrendszereket – a római történelemből vett terminológiát alkalmazva – gyakorta kliens–patrónus viszonyként szokták aposztrofálni, akár államon belüli, akár – az úgynevezett külső kliensek esetében – államhatárokon átnyúló viszonyról esik is szó.¹⁶⁴ Ezek a kapcsolatok többnyire igen személyre szabottak voltak, nem feltét-

Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Eds. Gábor Kármán – Lovro Kunčević. Leiden–Boston 2013. 43–67.

¹⁵⁹ A két eskü szövegét lásd *Stephen A. Halkovic: The Mongols of the West*. Bloomington 1985. 43., 45.; *Maksimov, K. N.: Kalmykia* i. m. 43–47., 73–74. Az 1673. évi eskü magyar fordítását lásd *Birtalan Á. – Rákos Cs.: Kalmükök* i. m. 24.

¹⁶⁰ *Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia* i. m. 141–142. azt feltételezte, hogy „a magyarok is hosszú ideig kazár adófizetők voltak”. Ám amíg a tényleges adófizetőiként említett szláv törzsek vagy volgai boglárók esetében nincs arra adat, hogy a kazárok e népességek haderejét is igénybe vették volna – a szavartok esetében viszont épp az adófizetésre nincs. A burtászokról szólva rendelkezünk olyan forrással, amely az utóbbiak harcosait a kazárok oldalán említi. Lásd *Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* I/1. (Magyar Östörténeti Könyvtár 10.) Bp. 1997. 205.

¹⁶¹ A katonai segítségnyújtás elmulasztása a Krímben például már a 16. század második felében okot szolgáltatott az oszmán szultán számára a kán leváltására. Lásd *Ivanics Mária: A Krími Kánság* a tizenöt éves háborúban. Bp. 1994. 53–54.

¹⁶² *Jonathan Karam Skaff: Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power, and Connections*, 580–800. New York 2012. 171–202.

¹⁶³ *Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met* i. m. 99.

¹⁶⁴ *Takács László: A római diplomácia*. Bp. 2013. 45–53.; *Frank E. Wozniak: Byzantium, the Pechenegs and the Rus’: the limitations of a great power’s influence on its clients in the 10th-century European*

lenül értelmeződtek „államközi” viszonyrendszerként. Széttagolt politikai struktúrák esetében a tekintélyesebb „birodalmi” félnek érdemes volt a másik fél egy vagy több „erős emberét” megnyernie magának, mert annak magatartása révén befolyásolhatta leginkább a politikum többi vezetőjének viselkedését is.

Ez azonban korántsem jelentett feltétlen garanciát sem a kérdéses nép egészének, sem a szóban forgó kilensnek a lojalitására – főként, ha a kliens vagy kliensek az adott szövetségi rendszeren belül keveredtek akár egymással is konfliktusba.¹⁶⁵ Egyetlen kiragadott példaként utalhatunk itt arra, hogy a kalmük–orosz viszonylatban hiába váltalt szerződéses kötelezettségeket az 1650-es években több ízben is Dajcsin főtajdzsi: az 1662–1664-es baskír felkelés idején csak fia, Puncsug, az új főtajdzsi avatkozott be az oroszok oldalán, míg apja, Dajcsin a baskírokat segítette.¹⁶⁶ Ennek fényében már azt sem feltétlenül kell „érthetetlen” ellentmondásnak tartanunk, hogy amíg a *DAI* adatközlője a kazárokkal baráti viszonyt ápoló szavart vojvoda, Leved(i) kazár kapcsolataira helyezte a hangsúlyt, ismert olyan muszlim szerzőtől származó tudósítás is, amely szerint a szavartokkal azonosítható, vagy azok részét képező madzsgarok ellenséges viszonyban voltak a kazárokkal.¹⁶⁷ Ezek a „baráti” és „ellenséges” viszonyok ugyanis igen változékonyak voltak, s akár egy időpillanatra vetítve sem tekinthetők homogénnek.

A patrónus lehetséges nyeresége: a kliens fegyveres ereje

E kapcsolatoknak éppen azért volt nagy jelentősége a cárok számára, mert pusztán fegyverekre alapozott hódításhoz még Moszkvának sem lett volna elegendő ereje ebben az óriási térségben. A Volgára támaszkodva 1552-ben Kazán, majd 1554-ben Asztrahán ellen is jelentős sereget tudtak ugyan felvonultatni, de ezután a 17. század végéig alig-alig próbálkoztak azzal, hogy komolyabb sereggel mélyen benyomuljanak a steppére.¹⁶⁸ Nem is feltétlenül azért, mert az orosz lovaság fegyverzete és taktikája alkalmatlan lett volna a steppei hadviselésre, hiszen a 15–16. században messzemenően adaptálták a tatár lovasság fegyverzetét és harceljárásait, s a „reguláris” haderők mellett a könnyűfegyverzetű kozákokat is egyre nagyobb mértékben vonták be a fő hadszíntereken folyó harcokba.¹⁶⁹ Ám

steppe. Archivum Eurasiae Medii Aevi 4. (1984) 299–316.; Skaff, J. K.: Sui-Tang China i. m. 77–104.

¹⁶⁵ Skaff, J. K.: Sui-Tang China i. m. 177–178.

¹⁶⁶ Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met i. m. 98.

¹⁶⁷ Ibn Ruszta, *Kitáb al-ál láq al-nafisza*. Lásd Zimonyi, I.: Muszlim források i. m. 34–35.

¹⁶⁸ Carol B. Stevens: Food and Supply: Logistics and the Early Modern Russian Army. In: Warfare in Eastern Europe, 1500–1800. Ed. Brian Davies. Leiden–Boston 2012. 119–146.; Evgenij A. Razin: A hadművészet története II. Bp. 1961. 336–337., III. Bp. 1964. 239–249.; Szvák Gy.: Iván, a félelmetes i. m. 154–155.; Katkó G.: A zaporozsjei kozákok i. m. 44–45.

¹⁶⁹ Donald Ostrowski: Muscovy and the Mongols. Cross-cultural influence on the steppe frontier, 1304–1589. Cambridge 1998. 50–58.; Brian Davies: Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700. Abingdon 2007. 50.

a birodalom méretei és a potenciális célpontok távolsága, valamint a speciális természeti viszonyok összességében nehezen megoldható logisztikai problémákat jelentettek az oroszok számára.¹⁷⁰

Bár a tűzfegyverek jelentőségét nem szabad lebecsülni, messze nem feltétlenül ez volt az egyetlen döntő tényező a kora újkori hódító hatalmak sikereiben. Az oroszok valójában haditechnikai fölényük dacára is¹⁷¹ rá voltak szorulva a steppén a szövetségeik jelentős létszámú segédcsapataira. 1569-ben a nogájok segítségével tartották távol Asztrahántól a város elfoglalására felvonuló oszmán és krími tatár sereget, a 17–18. században pedig a kalmükök révén tudták nyomás alatt tartani keletről a krími–nogáj szövetséget. Szükség esetén pedig szintén az ő aktív közreműködésükkel biztosították hatalmukat az Orosz Birodalom gyakorta forrongó déli és keleti régióiban is.¹⁷² Ezekben az esetekben jelentős fegyveres erőről volt szó: az 1661-es orosz–kalmük szerződés szerint az akkori főtajdzsi, Dajcsin 4000, három másik jelentősebb tajdzsi 1000–1000, négy kisebb tajdzsi pedig 500–500 lovast, azaz összességében 9000 harcost bocsátott az orosz cár rendelkezésére a krími kán elleni hadjáratra.¹⁷³

Az ilyesféle külső erőbevonás korántsem csupán egy kora újkori európai birodalom sajátossága volt. Évszázadokkal korábban a Kazár Kaganátus kortársa, a kínai T’ang-dinasztia (618–907), amely a késő középkori Moszkvai Nagyfejedelemséghez hasonlóan tökéletesen meghonosította steppei szomszédjai katonai örökségét, a Közép-Ázsiáig nyúló hódításai során szintén messzemenően kiaknázta a behódolt türkök, ujgurok és karlukok katonai potenciálját is.¹⁷⁴ Bármilyen hatalmas haderőt tartott ugyanis fegyverben ekkor Kína, külső kien-sei aktív segítségével nélkül nem uralhatta volna egy évszázadon át a Mandzsúriától Szamarkandig nyúló óriási steppei térséget – alkalmazva az ősi kínai politikai bölcsességet: „a barbárok ellenőrzésére barbárokat kell felhasználni”.¹⁷⁵

Mindezt látva a kazárok esetében sem tűnik túl valószínűnek, hogy pusztán a saját fegyveres erejük révén (a kagánnak a forrásokban említett 10 000–12 000

¹⁷⁰ Szibéria viszonylatában lásd *Perdue, P. C.*: China Marches West i. m. 86–93.

¹⁷¹ *Perdue, P. C.*: China Marches West i. m. 127–129.

¹⁷² *Lajos Tardy – István Vásáry*: Andrzej Taranowski’s Bericht über seine Gesandtschaftreise in der Tatarei (1569). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 28. (1974) 213–252.; *Khodarkovsky, M.*: Where Two Worlds Met i. m. 100–120., 140–150.

¹⁷³ *Khodarkovsky, M.*: Where Two Worlds Met i. m. 95–96.

¹⁷⁴ *David A. Graff*: Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629–630. In: Warfare in inner Asian history: 500–1800. Ed. Nicola di Cosmo. Leiden–Boston 2002. 33–72.; *Jonathan Karam Skaff*: Tang Military Culture and Its Inner Asian Influences. In: Military Culture in Imperial China. Ed. Nicola di Cosmo. Cambridge (USA) 2009. 165–191.; *Üß*: Sui-Tang China i. m. 121., 185., 189–190.

¹⁷⁵ *Mihael R. Drompp*: Chinese, Qaghans’ Appointed by the Türks. *T’ang Studies* 25. (2007) 183.

fős elit páncélos zsoldos lovassága¹⁷⁶ minőségi fölénye dacára is) a kazár uralkodó képes lett volna egyedül a Kaganátus feltételezett teljes befolyási övezetében mindenütt – a Dnyepertől nyugatra és a Volgától keletre, Volgai Bolgáriától a Kaukázusig – hatékonyan érvényesíteni saját hatalmát és érdekeit. Ehhez időről időre nekik is szükségük lehetett külső klienseik fegyveres segítségére.¹⁷⁷

Politikai házasságok

A klienskapcsolatok megerősítésének egyik alapvető módja házassági kapcsolatok létesítése volt, amelyre számos példát ismerünk a térségből. Nem csak a középkori magyar vagy a grúz királyság történetének szerves részét képezték a házassági kapcsolatokkal is megpecsételt katonai szövetségek a pogány kunokkal, hasonló példákat találunk erre ugyanebben a korszakban mind a muszlim Hvárezm, mind a Kijevi Rusz urainak politikáját vizsgálva is. Így a hvárezmi uralkodó, Aláaddin Tekes sah (ur. 1172–1200) nemcsak legyőzte a kipcsakokat 1195-ben, de be is nőült az egyik tekintélyes kipcsak káni famíliába, ami a későbbiekben lehetővé tette, hogy beavatkozzék a Dest-i Kipcsak (török *Dašt-i Qipčaq*) belviszályaiba.¹⁷⁸ Hasonlóképpen, a 12–13. században a Kijevi Rusz egyes keleti és északi részfejedelemségei szintén igen gyakran használtak fel szövetségesként kun csapatokat a kijevi nagyfejedelmek elleni harcaikban, s a kun és orosz előkelők gyakran házassági kötelékkel is megerősítették ezeket a politikai szövetségeket.¹⁷⁹ Az oroszok kereszténységével együtt járó kötelező egynejlőség ugyanakkor a muszlim hatalmakkal ellentétben jelentősen korlátozta a „házassági diplomácia” mozgásterét – így sem a Rusz fejedelmei, sem a moszkvai cárok nem alakíthattak ki olyasféle háremeket, mint ahová például a nyugati türk és a kazár kagánok az alávetett népek és dinasztiai hercegnőit gyűjtötték össze.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Vö. a *Ludwig, D.*: Struktur und Gesellschaft i. m. 289–292. és *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 82–85. által összeállított adatsorral.

¹⁷⁷ *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 85. elképzelhetőnek látta a 40 000 fő körüli így mozgósítható potenciált.

¹⁷⁸ *Jürgen Paul*: Who Makes Use of Whom? Some Remarks on the Nomad Policy of the Khwārazmshāhs, 1150–1200. Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period. Eds. Kurt Franz – Wolfgang Holzwarth. Wiesbaden 2015. 137–153.

¹⁷⁹ *Kovács Szilvia*: A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 128. (2011) 84–100.

¹⁸⁰ A kazárokról lásd *Ibn Fadlān*: Beszámoló i. m. 82–83. A türkökre lásd *Jonathan Karam Skaff*: Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries. In: The Turks i. m. 367. Hasonló példát láthatunk a térségben később a legfőbb vazallusaik leányaival házasodó kara-kitaj uralkodók esetében. Lásd *Michael Biran*: Between China und Islam: Administration of the Qara Khitai Empire. In: Imperial Statecrafts i. m. 72.

A kazárokat viszont sokáig láthatólag nem kötötték ilyesféle vallási előírások: több alkalommal küldtek feleségül kazár hercegnőket Bizáncba és a muszlim kalifátusba is.¹⁸¹ Az uralkodó dinasztiák házassági kapcsolatain túl azonban viszonylag ritkán fordult elő, hogy a kelet-európai térségre vonatkozó források beszámolnának alacsonyabb rangú személyek, különféle népek előkelői között kötöttet, diplomáciai aktusként is értelmezhető házassági kapcsolatairól – amilyenről a *DAI* említést tesz Leved(i) és egy előkelő kazár nő között.

Természetesen az alacsonyabb rangúak összeköttetései is leképezték a fennálló hatalmi viszonyokat: a Nyugati Türk Birodalom egyik előkelősége, Köli csor például öccse számára szerezte meg a behódolt Karasar királyának leányát.¹⁸² Leved(i) státusza nyilvánvalóan nem volt mérhető a kazár kagánéhoz – hiszen nem volt még népe egyeduralkodója sem –, s bárhonnan is származik a házasságról szóló tudósítás, az, hogy a kazár kagán családtagja lett volna Leved(i) felesége, aligha maradt volna említetlen. Kína esetében, ahol különösen jól adatolható a külföldre feleségül adott kínai hercegnők státusza – mivel a kései Nyugati-Han-dinasztia korszakától kezdve a különféle kínai dinasztiák intenzív „házasság-diplomáciát” (kínai *heqin*) folytattak steppei szomszédjaikkal –, világosan kitűnik annak a jelentősége, ha nem a császári családból származó hercegnő lett valamely külföldi uralkodó házastársa. A 710–720-as években kínai hercegnők helyett például két, a türk kagánok dinasztiájából, az Asina-házból származó hercegnőt adtak férjhez: az egyikőjüket, akit Szulu türges kagán kapott feleségül, vérbeli császári hercegnő rangjára emelték, míg a másikat, akit a jóval kisebb jelentőségű sato (kínai *shatuo*) türkök vezetőjéhez adtak hozzá, a kínai hierarchiában csak jóval alacsonyabb, ötös fokozatú nemesi hölgy besorolást kapott.¹⁸³

Ha a kazárok esetében forrásaink alapján nem vázolhatunk is fel egy ennyire kifinomult hierarchikus rendszert, Leved(i) státusza bizonyosan összemérhető volt valamely kazár főemberével. Mivel Leved(i) a szavartok „vitészségért” és „szövetségért” kapta a kazár feleséget (*DAI* 38₁₅), ezt a házasságot egyfajta rangjelző kitüntetésként is felfoghatjuk, amellyel a szavart vojvodát vőként befogadták egy kazár „politikai családba”. Az ilyesfajta kapcsolatoknak kazár szempontból igen nagy jelentősége lehetett mind a *DAI*-ban említett kazáriai belháború (39₃₋₅) idején, mind pedig az Atelkuzube menekülő kazár lázadók, a kavarak és a szavartok majdani kapcsolatainak (39₅₋₇) alakulása során.¹⁸⁴

¹⁸¹ Noonan, Th. S.: Bizánc és a kazárok i. m. 152–154.

¹⁸² Skaff, J. K.: Sui-Tang China i. m. 205.

¹⁸³ Uo. 209–234., különösen 217.

¹⁸⁴ Az ilyesfajta interetnikus politikai családhoz való tartozás tanulságos kora újkori példáit lásd B. Szabó János – Sudár Balázs: „Independens fejedelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán

A kliensviszony kötelékei: kinevezések, beiktatások

A Leved(i)-dilemma

Azzal, hogy a szavartok egy jelentősebb része a kaganátus közvetlen közeléből a távolabb fekvő Atelkuzube költözött, a kazároknak egy új problémával kellett szembenéznük, amelyre a *DAI* leírása szerint válaszként meg kívánták újítani kapcsolataikat a szavartokkal. Arról, hogy milyen tényezők veszélyeztethették az addig fennálló patrónus–kliens viszonyt, csak feltevéseink lehetnek. Ha a szavartok a földrajzi távolság növekedésével kisodródnak a kazárok érdekszférájából, a Dnyeperen túli területeken önállósulhatnak – Álmos fejedelemmé választásának magyar hagyománya utalhat is ilyen irányú törekvésre¹⁸⁵ –, így veszélyeztethették volna az addigi ottani esetleges kazár érdekeltségeket. Az összetett steppei patrónus–kliens-rendszerben ugyanis épp az volt az egyik potenciális feszültségforrás, hogy a később csatalkozott, de katonailag erősebb, ezért magasabb státuszba kerülő kliensek igyekeztek kiterjeszteni saját adóztató tevékenységüket a patrónus korábban alávetett, gyengébb klienseire is, a maguk számára kisajátítva ezzel az addig a birodalmi központnak járó adókat.¹⁸⁶ Ugyancsak fennállhatott annak a veszélye is, hogy a szavartokat már a földrajzilag jóval közelebb fekvő bolgárok vagy bizánciak használják fel saját céljaikra; amint az sem zárható ki, hogy a kagán és környezete tartott attól, hogy a megosztott szavartok a kazár belháborúban akár a kormányzattal szemben fellépő kavarkához csatlakozhatnak.

A helyzet rendezése szempontjából logikus lépés lehetett tehát, hogy a kazár kagán magához hívatta korábbi kliensét, Leved(i)t. Az, hogy a látogatás célja eleve az lett volna, hogy egy kész forгатókönyv szerint a kagán azonnal ki is nevezze a szavartok fejedelmének Leved(i)t,¹⁸⁷ vagy az adott helyzetre vonatkozó politikai megoldás kidolgozásában látták szükségesnek a tapasztalt, befolyásos régi kliens meghívását, nem derül ki egyértelműen a *DAI* szövegéből. A kagán javaslata az előbbi lehetőség irányába mutat, az azonban, hogy Leved(i) ezt nem csak visszautasíthatta, de végső soron az általa javasolt személyek közül került ki az új

kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez (2. rész). Századok 147. (2013) 949.

¹⁸⁵ Anonymus, *Gesta Hungarorum* 5–6.

¹⁸⁶ Az oroszok és az ojrátok közötti egyik fő feszültségforrás épp az volt, hogy az ojrátok és az oroszok is igyekeztek megadóztatni egymás korábban alávetett alattvalóit. Vö. *Fred W. Bergholz: The Partition of the Steppe. The Struggle of the Russians, Manchus, and ZungharMongols for Empire in Central Asia, 1619–1758. A Study in Power Politics.* New York 1993. 56–57.; *Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met* i. m. 78–79.; *Maksimov, K. N.: Kalmykia* i. m. 42.

¹⁸⁷ Amint azt a későbbi, Arany Hordabeli példák alapján *Zimonyi I.: Muszlim források* i. m. 106. felvetette.

szavart fejedelem, inkább a második felé. Mivel a patrónus székhelyén történő, kiforrott formájában teljes alávetettséget tükröző beiktatást – amikor arra nem egy totális katonai győzelem folyományaként kerül sor – általában csak fokozatosan lehetett elérni az ilyen viszonyrendszerekben,¹⁸⁸ ezért inkább arra hajlunk, hogy Leved(i) esetében az utóbbi verziót tartsuk valószínűbbnek.

A célt kijelölő „kagáni ajánlat”¹⁸⁹ stílusa ez esetben némileg megtévesztő is lehet. A *DAI* 38.^{36., 38–39.} megfogalmazását ugyanis, miszerint „[a]zért hívtunk, hogy [...] nemzedet fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak”, abból a szempontból is érdemes szemügyre venni, hogy *ki* és *kihez* intézte e szavakat. A későbbi korszakok, így a Dzsingiszida utódállamok írásos dokumentumai esetében a kán vagy a szultán által kiállított irat megnevezése, a *yarlıq* (ahogy a perzsában a *farmân*, az arabban pedig a *hukm*) ’egy magasabb rangú parancsa egy alacsonyabban állóhoz’ jelentéssel bírt, mivel „az uralkodó minden alacsonyabbal való írásbeli érintkezését *yarlıq*-nak, azaz parancsnak nevezték”.¹⁹⁰ Azt, hogy ezek az iratok mennyire szorosan kötődtek az egykori szóbeli hagyományokhoz, az Arany Horda és egyes utódállamai esetében a *yarlıq*-okon feltüntetett „*sözüm*”/„*sözümüz*” – keletebbre, a Csagatáj Kánságban pedig az eredeti mongol „*üge manu*” – azaz „szavam/szavunk” formula tükrözi. Vagyis akár milyen volt is a valós viszony az oklevél kiállítója és annak címzettje között, formálisan egy „*sözüm*” formulával ellátott *yarlıq* épp annyit jelentett, mint a kazár kagán szavai a *DAI* 38. fejezetében: utasítás/parancs, amely egyenértékű magával az uralkodó szavával. Ezért nem szabad túlbecsülni ennek a formulának a jelentőségét – főleg nem egy kazár hírforrás esetében –, hiszen ez a korabeli ideológiai posztulátumon nyugvó „kommunikációs stílus” magától értetődően következhetett a kazár kagán és a szavart vojvoda eltérő rangjából.¹⁹¹

Arról azonban, hogy hogyan vélekedett erről a „stílusról” Leved(i), illetve a szavartok más vezetői, értelemszerűen nincsenek információink. A jól dokumentált későbbi orosz–ojrát tárgyalások esetében viszont az is jól adatolt, hogyan próbáltak kitérni az ojrát tajdzsik az orosz cárok újra és újra felmerülő fensőbb-ségi igényeinek még a szimbolikus kielégítése elől is.¹⁹² Azt, hogy a valóság a sza-

¹⁸⁸ Az Oszmán Birodalom európai vazallusai esetében például hosszú idő alatt, fokról fokra jutottak el ide a román vajdaságok és a Krími Kánság, míg Erdély esetében az oszmánok minden igyekezete ellenére sem sikerült elérni a fejedelmi beiktatásnak ezt a formáját. Lásd például *B. Szabó János – Erdősi Péter: Ceremonies Marking the Transfer of Power in the Principality of Transylvania in East European Context*. Majestas 11. (2003) 111–160.

¹⁸⁹ A kifejezést *Tóth S. L.*: Levediától i. m. 137. honosította meg.

¹⁹⁰ *Vásáry István*: Az Arany Horda kancelláriája. Bp. 1987. 25.

¹⁹¹ Uo. 23–26., 69.; *Ivanics Mária*: A tamgától a tugráig. Gondolatok a krími tatár oklevelek hitelesítő jegyeiről. Keletkutatás (1992) ősz 94.; *Michal Biran*: Chaghadaid Diplomacy and Chancellery Practices. Some Preliminary Remarks. Oriente Moderno 88. (2008) 386–387.

¹⁹² *Khodarkovsky, M.*: Where Two Worlds Met i. m. 63–73.

vart vojvoda esetében is jóval árnyaltabb lehetett annál, mint amit a *DAI* kazár adatközlőjének, s ezáltal a kagáni „parancsnak” a szóhasználata tükröz, éppen Leved(i) elutasító válasza jelzi a legérzékletesebben.

A magyarországi szakirodalomban is régóta ismert, hogy Leved(i) elutasító szavai is egy hosszú-hosszú múltra visszatekintő steppei elutasító formula korai emlékei közé tartozhatnak. Elegendő itt mindössze egyetlen példára hivatkoznunk: a híres muszlim tudós, Ibn Arabsah 15. század eleji leírása szerint az Arany Hordához vagy a Csagtajida részbirodalomhoz köthető új kán ötszáz évvel később szinte ugyanazon szavakkal hátrította el magát a hatalmat, mint Leved(i):¹⁹³ „én nem tudok uralkodni fölöttetek, nincs képességem arra, hogy irányítsam a dolgaitokat, nincs erőm ehhez a nehéz teherhez, s ahhoz, hogy belebocsátkozzam ebbe a kiterjedt hatalomba.”¹⁹⁴ Az ismert párhuzamok ellenére azt azonban korábban nem mérlegelték igazán, vajon hogyan hangozhatott volna a tényleges elutasítás egy ilyen helyzetben? Az a lehetőség ugyanis eddig érdemben nem merült fel, hogy a hatalom formális elutasításának e szavai eredetileg valamiféle udvarias, de tényleges visszautasítást kifejező formula részei lehettek. Hiszen a magyarországi kutatás nagy része abból indult ki, hogy e történet mögött egy, a magyar adatközlő(k) által elhallgatott dinasztiaaváltás elbeszélése húzódik meg¹⁹⁵ – annak ellenére is, hogy a *DAI* 38_{10–12.} szövege nyilvánvalóan leszögezte: „a türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt”. Ennek értelmében tehát egy (Álmos és) Árpád előtti uralkodó dinasztia híján aligha tartható a Leved(i)-történet valamiféle „dinasztiaaváltás” fedőelbeszéléseként. Másrészt nemcsak a kazár adatközlő lehetősége teszi valószínűtlenné egy, az Árpád-dinasztia feltételezett érdekei miatt hazugságba keveredő magyar informátor szerepét, de amint alább látni fogjuk, Occam borotvájának elvén a kérdés sokkal meggyőzőbb megoldása is vázolható.

A *DAI* 38. fejezetének adatai mögött álló magyar eredetű informátor(ok) és a dinasztiaaváltás feltevése miatt hosszú időre háttérbe szorult azon egyéb lehetőségek mérlegelése, amelyek rávilágíthatnak egy tényleges visszautasítás hátterére – holott pusztán a kalmükek történelméből több hasonló eset is ismert. Így például amikor az 1650-es években a dalai láma a kalmük Dajcsin tajdzsinak a káni

¹⁹³ *DAI* 38_{41–42.}: „minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked”.

¹⁹⁴ *Ivanics M.*: Hatalomgyakorlás i. m. 91.

¹⁹⁵ A történet hitelét *Györffy György*: Kurszán és Kurszán vára. Budapest Régiségei 16. (1955) 29. például azzal az indokkal vonta kétségbe, hogy „nem hiszem, hogy akadna nomád fejedelem vagy törzsfő, aki uralmát önként, saját alkalmatlanságát bevallva átadná egy másik törzsfőnek, saját nemzetsége tagjainak mellőzésével.” Ehhez – kiindulásképpen a forrásban egy későbbi „hivatalos” Árpád-házi álláspontot feltételezve – később jó párhuzamnak tűnt a Mongolok Titkos Történetében a Toluj-ág legitimációja. Vö. *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. 323. A további véleményekről lásd *Tóth S. L.*: A magyar törzsszövetség i. m. 150–157.

hatalmat jelképező pecsétet küldött – ezzel felajánlva a káni hatalmat a kalmük főembernek –, Dajcsin azzal az indoklással utasította vissza a posztot és küldte vissza a kérdéses hatalmi jelvényt, hogy népének sok hozzá hasonló tajdzsija van, ezért ő nem tudja elfogadni a magasabb rangú káni tisztséget, amelybe a dalai láma be akarta iktatni. Hasonlóképpen 1722-ben, Ajuki kán halála után az orosz cár képviselője, az asztraháni kormányzó ajánlotta fel egy megbízható, oroszbarát kalmük főembernek, Jaman zajsangnak (mongol *Yaman jayisang*) a főtajdzsi címet. Ő azzal utasította el a megtiszteltetést, hogy a kalmükök sohasem fogadnák őt el, mivel ő csak egy címet nyerne ezzel, eközben minden tajdzsi továbbra is a saját ulusza fölött uralkodna, s nem engedelmeskednének neki. Különösen, mert ő a kalmük belső hierarchia szerint továbbra is alsóbb rangúnak számított volna, mint a törzsek hagyományos vezető nemzetségeiből származó tajdzsik.¹⁹⁶

Jaman esete élesen világít rá a patrónusok előtt álló „tényleges hatalombirtoklás – legitim hatalombirtoklás – lojális jelölt” hármas kíváncsiságból adódó kihívásra. Ezért sem véletlen, hogy a 600-as évek végén a T’ang-dinasztia hiába tudta lojális és legitim jelöltekkel betölteni a Nyugati Türk Kaganátus kagáni tisztségét, mégis elveszítette az ellenőrzést ebben a térségben. A lojális Asina hercegek idejük jó részét ugyanis Csanganban, a kínai fővárosban töltötték, ahol a császári testőrség tisztjei voltak, s így nem rendelkeztek semmiféle tényleges befolyással az általuk formálisan uralt terület népei között.¹⁹⁷ Némileg hasonló módon ugyanebben az időben Bizánc a meglévő tényleges helyi, lehetőség szerint legitim hatalom megnyerése és a keresztény vallás terjesztése révén kialakítható lojalitás párosításával próbálkozott – több-kevesebb sikerrel.¹⁹⁸

E példák egy része a korábbi magyarországi kutatás figyelmét is felkeltette, így merült fel például a *DAI* 38. fejezetében a magyar–kazár kapcsolat párhuzamaként Konstantinápolynak a helyi dalmáciai népességgel a *DAI* 29. fejezetében bemutatott viszonya.¹⁹⁹ Ez utóbbi szövegrészlet a különféle dalmáciai „szláv” csoportokról szól, akikről Konstantinápolyban úgy tudták, hogy vénjeiken (zsupánjaikon) kívül korábban nem volt közös fejedelem felettük (*DAI* 29_{66–68}). A *DAI* 29_{70–79} leírása szerint éppen ezért fordultak az adriai partvidék lakói a császárhoz, aki „megkeresztelkedésük után azokat tette fejedelmeiké, akiket ők akartak és választottak, abból a nemzetségből, amelyet ők kedveltek és szerettek. Attól fogva

¹⁹⁶ Khodarkovsky, M.: Where Two Worlds Met i. m. 13., 15.

¹⁹⁷ Skaff, J. K.: Sui-Tang China i. m. 179–180.

¹⁹⁸ Vö. pl. Ádám Bollók: Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: Dalle steppe al mediterraneo. Popoli, culture, integrazione. Eds. Carlo Ebanista–Marcello Rotili. Napoli 2017. 423–442.

¹⁹⁹ Szabados György: Magyar államalapítás a IX. században. Államszervezési modellek a „De Administrando Imperio” szövegében. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 122. (2011) 3–19.

mostanáig fejedelmek ugyanazokból a nemzetségekből valók, és nem másból”. Vagyis az, hogy a bizánci értelmezés szerint nem volt valódi fejedelmük, nem jelenti egyben szükségszerűen azt is, hogy ne lettek volna közöttük olyan tekintélyesebb, a hatalmat ténylegesen birtokló nemzetségek, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy belőlük a bizánci császár elismert keresztény uralkodót állítson a népek élére – ahogy a bizánciak korábban már a Fekete-tenger partvidékén élő csoportok esetében is eljártak.²⁰⁰

Természetesen ennek a birodalmi érdekeket szolgáló politikának is megvoltak a maga korlátai, amint azt egyebek mellett a Krím délkeleti részén, Kercsben és annak közelében élő „hunok” 527–528-ban keresztény hitre tért királya, Gordas végzetes kudarca is jelzi.²⁰¹ Másrészt viszont a Bizánci Birodalom észak-balkáni határvidékén, Singidunum közelében élő herulok 6. századi kliensállamának sorsa azt is megmutatja, hogy ha lehetőség nyílt rá, akkor még mindig az adott nép saját előkelői közül választott uralkodó kinevezése/támogatása tűnt a jobb megoldásnak. Amikor ugyanis a herulok királyának meggyilkolása után Prokopios szerint maguk a herulok kértek uralkodót a bizánci császártól, Justinianos a seeregében parancsnokként szolgáló, Konstantinápolyban élő Suartuast léptette fel királyjelöltként. Ám ezzel a császár támogatottja a Skandináviából meghívott és Suartuas királlyá tétele után nem sokkal megérkező, a herulok ősi uralkodó nemzetségéhez tartozó jelöltekkel, Datusszal és testvérével, Aordusszal került szembe. Ez kezdetben a bizánci párt győzelmével végződő herul „belháborút”, végső soron azonban a herulok szétvándorlását, lázadásait és a balkáni herul kliensállam megszűnését idézte elő.²⁰² Ezzel pedig végeredményben Justinianos a herul belviszonyokba történő beavatkozásának legfontosabb célját nem tudta elérni: nem volt képes megakadályozni a korábban fontos szerepet játszó herul segédc csapatok lassú, de biztos lemorzsolódását és elvesztését a birodalom számára.²⁰³ Mindezt látva könnyen megérthető, hogy a besenyő támadások sújtotta szavartok

²⁰⁰ Gyula Moravcsik: Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration. American Slavic and East European Review 5. (1946) 32–38. Ha valamit, akkor ezt a metódust biztosan tekinthetjük a bizánci államszervezési modellnek.

²⁰¹ Theophanes, *Chronographia* AM 6020 (AD 527/528): The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813. Transl. Cyril Mango – Roger Scott. New York 1997. 267.

²⁰² Procopios, *De bello gothico* II.14.37–42., II.15.27–36: Procopios with an English Translation in Seven Volumes. Vol. III: History of the Wars, Books V and VI: The Gothic War. Ed. and transl. Henry Bronson Dewing. London–New York 1919. 412–413., 420–425. Vö. Roland Steinacher: The Herules: Fragment of a History. In: Neglected Barbarians. Ed. Florin Curta. (Studies in the Early Middle Ages 32.) Turnhout 2010. 349–356.; Alexander Sarantis: The Justinianic Herules. From Allied Barbarians to Roman Provincials. In: Neglected Barbarians i. m. 361–402. Vö. még Kiss P. Attila: „...ut strenui viri...”. A Kárpát-medencei gepidák története. Szeged 2015. 135–137.

²⁰³ Pál Lakatos: Quellenbuch zur Geschichte der Heruler. (Acta Antiqua et Archaeologica Szegediensis 21.) Szeged 1978. 89–95.

esetében egy hasonló belháború szintén végzetes következményekkel járhatott volna, amiért a kazár kagánnak legkevésbé sem állhatott érdekében egy, a szavart elit számára nem megfelelő/elfogadható jelölt erőltetésével ebbe az irányba elmozdítani az eseményeket.

Tudtunkkal a fejedelemjelölt Leved(i) legitimitásának problémája mindaddig nem került szóba a „kagáni ajánlat” Leved(i) általi visszautasításának magyarázataként – jöllehet a magyar tudományosság igen változatos módon igyekezett az első vojvoda döntésének hátterét megragadni az elmúlt évtizedekben.²⁰⁴ A későbbi, Dzsingiszida- és a poszt Dzsingiszida-kor steppei történetének viszont éppen az uralkodói legitimitás kérdése az egyik sokat taglalt problémája, hiszen a Dzsingiszida karizmával rendelkező, azaz legitimnek számító uralkodók *hiánya* a felemelkedő, megerősödő népalakulatok élén – így a nogájok és az ojrátok esetében²⁰⁵ – alapvetően gátolhatta a szilárdabb állami keretek megeremtését.

Ebben a steppei környezetben a probléma egyik gyakori megoldása a tényleges hatalom és egy új vallás által nyújtott legitimáció párosítása volt, amely elsősorban a sikeres *self made manek* útját jelentette. Akik ezt a megoldást választották, azok jellemzően egy távoli, tényleges hatalommal nem rendelkező spirituális centrum támogatása révén próbálták legitimitásukat megerősíteni²⁰⁶ (ilyen céllal használták fel például a 14. századtól kezdve a politikailag veszélytelenné vált muszlim vallást a Nagy Mongol Birodalom nyugati felén hatalomra jutó, nem Dzsingiszida-eredetű nemzetségek²⁰⁷). Ezért sem elképzelhetetlen, hogy a 9. században a zsidó vallás felvétele is hasonló kontextusban mehetett végbe a Kazár Kaganátusban.²⁰⁸ A másik, gyakran az előzővel párhuzamosan alkalmazott megoldás az volt, hogy a tényleges hatalmat gyakorló személyek névlegesen egy olyan, a legitim dinasztiából származó báburalkodó nevében jártak el, aki tényleges hatalommal nem bírt, s szükség esetén akár eltávolítható is volt (amire szintén utalnak nyomok a kazárok késői történetében).

²⁰⁴ Vö. Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m. 155–156.

²⁰⁵ Ivanics M.: A nogáj horda i. m. 152–155.; Junko Miyawaki: The Birth of the Khong Tayiji Vice-royalty in the Mongol-Oyirad World. In: Altaica Berolinensia. The Concept of Sovereignty in the Altaic World. Ed. Barbara Kellner-Heinkele. Wiesbaden 1993. 148–155.

²⁰⁶ Ennek gyakorlatát a muszlim kalifátus világi hatalmának gyors gyengülése, majd teljes megszűnése is elősegíthette. Lásd Denise Aigle: Legitimizing a Low-Born, Regicide Monarch. Baybars and the Ilkhans. In: *Uő: The Mongol Empire between Myth and Reality. Studies in Anthropological History.* Leiden–Boston 2014. 221–243.

²⁰⁷ Timurról és a Mangitokról lásd Ivanics M.: Hatalomgyakorlás i. m. 60–67.; Sárközy Miklós: Mongol kán – muszlim szultán – iráni padisah: a Ghāzānnāme és az iráni mongol arisztokrácia énképe a XIV. század derekán. *Studia Carolinensia* 6. (2006) 31–46.; Patrick Wing: The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East. Edinburgh 2016.

²⁰⁸ Vö. a Cambridge-i Névtelen beszámolójával fol. 1r, 7–16. sor, Hunyadi L.: A Schechter-féle szöveg i. m. 167–171., és ami abból a beg szerepére vonatkozóan kibontható, lásd Zuckerman, C.: On the Date i. m.; *Uő: On the Origin* i. m.

Abban tehát, hogy Leved(i) maga helyett egy másik család két generációját, Álmost vagy Árpádot ajánlotta a szavartok új urának, egyáltalán nem biztos, hogy az ő tényleges fizikai vagy hatalmi erőtlensége játszott szerepet – már csak azért sem, mert a *DAI* 38^{28–31.} szerint még az Atelkuzube történő átköltözés során is ő vezette a szavartokat. Éppen ezért joggal gondolhatunk arra, hogy a másik javasolt család – és ez esetben fontos, hogy nem egy személyről, hanem egy család két tagjáról esett szó – a hatalmi legitimáció szempontjából valamilyen – a kazár tudósító, azaz a *DAI* beszámolója által nem részletezett – okból előnyösebb helyzetben volt, mint ő. A lehetséges okok között egyébként két különösen kézenfekvőt is említhetünk. Felvethető egyrészt, hogy az Anonymusnál megőrződött és több más középkori magyar forrás által is támogatott hagyomány szerint ekkorra Álmost a szavart főemberek már megválasztották maguk fölé valamiféle fejedelemnek, így belső legitimációja biztosabb lábakon állt Leved(i)énél.²⁰⁹ Másrészt lehetséges, hogy Álmos és Árpád családja eleve rendelkezhetett olyan steppei uralkodói karizmával, amely elfogadhatóbbá tehetette őket a többi szavart számára, mint Leved(i)t.²¹⁰ Árpád későbbi pajzsra emelése azonban így sem feltétlenül jelentette egyben azt is, hogy ő lett volna *az adott pillanatban* a legpotensebb szavart vojvoda.²¹¹ Amint azt a 6. századi Északi Vej-dinasztiabeli topa császár, Hszü esete mutatja – akinek uralkodói beiktatás alkalmából egyébként a nemeszönyegre való felemelésről a ma ismert legkorábbi írásos tudósítással rendelkezünk –, nem mindig azé volt a tényleges hatalom, akit uralkodóként felemeltek. Sőt, esetenként éppen ennek az ellenkezője volt igaz: valójában azoknak a kezében is összpontosulhatott, akik a ceremónián maguk fölé emelték az uralkodót.²¹²

²⁰⁹ Mivel Anonymus (*Gesta Hungarorum* 13) azt írta, hogy Árpádot még apja életében választották fejedelmmé, a *DAI* szövegének ismertté válása után a 18. században Katona István még teljes joggal vélhette úgy, hogy „a hét fejedelmi személy 884-ben saját akaratából megválasztotta Álmost, majd 889-ben Árpádot kazár szokás szerint inaugurálták”. Vö. Szabados György: A magyar történelem kezdeteiről. Bp. 2006. 204.

²¹⁰ A *DAI* 38. fejezetének jelzőit vizsgálva Zimonyi úgy vélte, hogy „mindkét magyar fejedelem, Levedi és Árpád rendelkezik a szükséges uralkodói egyéni tulajdonságokkal, azaz a bölcsességgel és bátorsággal, azonban a nemes származás [...] csak Levedivel kapcsolatban szerepel” (*Zimonyi I.: Constantinus i. m. 43.*). Ám ezeknek a jelzőknek nem azonos a kontextusa a szövegben, ily módon nem is feltétlenül összemérhető tulajdonságokra utalnak. Álmos apjának, Ügyeknek a lehetséges steppei háteréről lásd B. Szabó János – Sudár Balázs: Végc ügyek. Egy elfeledett ősapa. Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája II. Bp.–Esztergom 2017. 223–231.

²¹¹ A T'ang-dinasztia esetében is volt példa ilyesféle kettős klientúrára: a pre-kitan Dahe-törzsszövetség utolsó, hivatalosan kagáni címet viselő uralkodói (*Suogu, Tiuyu, Qulie/Jule*) és a konföderáció „erős embere”, *Ketuyu* esetében, akik időnként egyaránt a T'angok kliense voltak. Vö. *Elina-Qian Xu*: Historical development of the pre-dynastic Khitan. Doctoral dissertation. Helsinki 2005. 115–117., 132–248. (<https://helsinki.fi/handle/10138/19205>, letöltés 2016. jan. 29.); *Skaff, J. K.*: Sui-Tang China i. m. 177–178.

²¹² 532-ben egyikőjük épp az a kínai származású Kao Huan tábornok volt, aki átmenetileg győzedelmeskedett a Vej Birodalom belháborújában, s így a saját jelöltjét sikerült trónra juttatnia a steppei eredetű Vej-dinasztiából. Lásd *Peter Boodberg*: Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties.

Arkhón és megas arkhón

Az Atelkuzuben Árpád fejedelemmé választásában kicsúcsosodó eseménysorról szóló tudósítás három eleme vonható be a kazár–szavart viszony vizsgálatába: 1.) Árpád új méltóságának bizánci megnevezése (*arkhón*, illetve *megas arkhón*), 2.) maga a pajzsra emelés ceremóniája, illetve 3.) annak konkrét körülményei, azaz, hogy Árpád megválasztása és a fejedelmi méltóságba való beiktatása a kazár kagán küldötteinek jelenlétében, kazár szokás (*DAI* 38₅₂: *zakanon*) szerint történt.

Pusztán a *DAI* nyilvánvalóan nem egy időből és nem egy szerzőtől származó szövegeinek futó áttekintése is hamar egyértelművé teszi, hogy a közép bizánci nyelvhasználatban az *arkhón* terminust mind a Birodalom, mind a szomszédos népek számos tisztségviselőjére alkalmazták. A *DAI*-ban e fogalmat egyaránt megtaláljuk tisztségviselő a bizánci egyházi, katonai és civil hierarchiában; előkelő¹³ (13_{90., 101.}, 46_{75., 78.}, 49_{15.}, 50_{58.}, 51_{20., 25., 27., 39.}), illetve helyi, városi főember (42_{44.}) jelentésben. Ugyancsak ez a terminus jelöli a türkök (38_{38., 45., 49., 51., 53., 55–56.}; 40_{48., 58.}), a besenyők (37_{16., 20.}), a ruszok (9_{5., 106.}), a kazárok (38_{32.}), a bolgárok (51_{111–112.}), a balkáni szlávok (29_{66.}, 29_{76., 79.}), a morvák (41_{2.}) és számos kaukázusi nép (43. több helye, 46_{136.}) – nyilvánvalóan különféle rangú és címeket viselő – uralkodóit is. De ezt a szót alkalmazták a besenyők (37_{34.}) és a magyarok (8_{29.}, 40_{45., 50., 65.}) kisebb méltóságviselői egy részének (köztük a kavarok három törzse fejének [39_{12.}, 40_{13.} (?)]), vagy éppen az illetékes stratégos által a peloponnészoszi szlávok fölé kinevezett ’főnök’ (50_{31., 80.}) megnevezésekor is.²¹³ Ez a sokféleség önmagában jelzi, hogy habár Árpád *arkhón* címe mögött nyilvánvalóan egy szavart vagy kazár eredetű méltoságnév húzódott meg, az eredeti titulust pusztán a türkökkel kapcsolatban a *DAI*-ban visszatérően emlegetett *arkhón* terminus alapján nem lehet azonosítani.²¹⁴ Nem segít ebben a *De ceremoniis* II. könyvének 48. fejezete sem, amely a 10. század első fele, illetve korábbi korszakok bizánci diplomáciája által folytatott hivatalos levelezés alapján állította össze az egyes népek vezetőinek küldendő levelek „címzés-listáját”. Itt a magyarok fejei ugyancsak *arkhón*okként szerepelnek,

In: Selected Works of Peter A. Boodberg. Ed. Alvin P. Cohen. Berkeley 1979. 306–318. Lásd ehhez *Ivanics M.*: Hatalomgyakorlás i. m. 87–90. pontosításait és analógiáit. Leved(i) kezdeményező szerepéről egy krími tatár történeti párhuzam kontextusában lásd *B. Szabó J.*: Árpád honfoglalóinak i. m. 366–370.

²¹³ Azt, hogy a bizánci adminisztráció a 8. századtól kezdve valóban nevezett ki helyi szláv előkelőket *arkhón* címmel a frissen visszahódított, illetve legalább részlegesen a Birodalom részének tekintett balkáni szláv területeken a fennmaradt szigillográfiai anyag is igazolja. Vö. *Nicolas Oikonomidès*: L’archonte slave de l’Hellade au VIIIe siècle. *Vizantijskij Vremennik* 55. (1998) 111–118.; *Werner Seibt*: Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland. *Studies in Byzantine Sigillography* 6. (1999) 27–36.

²¹⁴ Az *arkhón* terminus különféle jelentéseire lásd még *Jadran Ferluga*: Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der südslavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jahrhundert im Lichte der byzantinischen Quellen. In: *Uő*: Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung, VI.–XIII. Jahrhundert. *Gesammelte Aufsätze*. Amsterdam 1992. 109–121.

hasonlóan a kaukázusi királyságok, a balkáni szlávok, a ruszok, a dunai bolgárok, a besenyők és a kaukázusi seawordik vezetőihez.²¹⁵

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a bizánci udvar érzéketlen lett volna a vele diplomáciai kapcsolatban álló partnerei rangbéli különbségei, illetve az adott uralkodók által használt címek iránt. Az előbbi a partnereknek küldött leveleket lezáró aranybulla súlyával, illetve a gyakran a megszólításban használt *arkhón* titulushoz csatolt jelzőkkel is érzékeltette.²¹⁶ Az utóbbira pedig egyértelműen utal, hogy a *Szertartáskönyv* tanúsága szerint a római és az alexandriai pápának, az antiókhéiai és jeruzsálemi pátriárkának, a frank birodalom területén uralkodó keresztény királyoknak (*rex*), Róma, Capua és Salerno hercegeinek (*princeps*), a nápolyi *dux*nak, a velencei dózsénak (*dux*), a kazár kagánnak, a fatimida amírnek és a bagdadi kalifának címzett levelekben az illető uralkodó által hivatalosan használt címeket, illetve azok görög fordítását alkalmazták. Egy minden pontján aprólékosan felépített hierarchiát azonban az utóbbi különbségtétel alapján sem tudunk kellő pontossággal felvázolni. Többek között azért sem, mert a *Szertartáskönyv*ben összeállított címzések tényleges, a császári levéltárban őrzött levelek formuláinak gyűjteményeit jelentik, s mint ilyenek főként a kor adott politikai szituációihoz, erőviszonyaihoz alkalmazkodó megjelöléseket adnak vissza. A címzések adott helyzetekhez való rugalmas alkalmazkodását jól példázza, hogy a *Szertartáskönyv*ben a bolgár uralkodónak küldendő levelek címzései között egyaránt megtalálható a „bolgárok *arkhónja*” (*arkhón Boulgarias*) és a „bolgárok császára” (*basileus Boulgarias*) forma is. Az előbbi kétségkívül jobban illeszkedett a bizánci politikai ideológia rendszerébe (amelyben Konstantinápoly ura az egyetlen keresztény császár), míg az utóbbi – amelyről a szöveg meg is jegyzi, hogy az a megfelelőbb megszólítás – elsősorban a tényleges erőviszonyok elismerését tükrözi.²¹⁷

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy az *arkhón*ra mint a bizánciak által használt gyűjtőfogalomra támaszkodva nem állapítható meg annál több az Árpád által a kazár szokás szerint történt felemelése után felvett címről, mint hogy azt a bizánci

²¹⁵ *De ceremoniis* II.48: *Constantine Porphyrogenetos*: The Book of Ceremonies (With the Greek edition of the Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae [Bonn, 1829]) II. Transl. and comm. Ann Moffatt – Maxene Tall. (Byzantina Australensia 18.) Canberra 2012. 686–688., 690–692.

²¹⁶ Vö. *Andrzej Poppe*: Words that Serve the Authority. On the Title of „Grand Prince” in Kievan Rus. *Acta Poloniae Historica* 60. (1989) 163.

²¹⁷ A bolgár uralkodó császári címét, amelyet Symeon a 910-es évek első felében vett fel, csak később, legkorábban a 920-as években ismerték el bizánci oldalról. Vö. *Jonathan Shepard*: Bulgaria: The Other Balkan „Empire”. In: *The New Cambridge Medieval History III*. Ed. Timothy Reuter. Cambridge 1999. 574., 579. A *Szertartáskönyv*ben is jelzett *basileus* titulus a hivatalos elismerés után került a bolgár uralkodónak küldött levelekbe, s azokból a *Szertartáskönyv* jelentette gyűjteménybe. Használatát azonban e kronológiai szempont mellett nyilván az is befolyásolta, hogy a konstantinápolyi udvar mikor érezte magát és ellenfelét kellően erős vagy gyenge pozícióban ahhoz, hogy a bolgár uralkodót *arkhón*-nak vagy *basileus*-nak címeze.

adminisztráció – legalábbis a *DAI*-n a 10. század elején, illetve a közepén végzett szerkesztés(ek) idején – valószínűleg nem tartotta egy, a kor igazi nagyhatalmaival egyenrangú uralkodó titulусának.

Nem utal ennél sokkal többre a 40₅₃. szakaszban Árpád kapcsán említett *megas arkhón* formula sem. A Moravcsik által elővigyázatosan „Turkia nagy fejedelme”-ként fordított *megas arkhón* formát ugyan a kutatás előszeretettel értelmezi „nagyfejedelem”-ként,²¹⁸ ám az, hogy ez egy tényleges cím pontos görög fordítása lenne, több mint valószínűtlen. A 37. fejezetben a besenyő hatalmi szervezet, illetve a 41. fejezetben Szvatopluk fiainak története leírásánál ugyancsak feltűnő *megas arkhónok* egyaránt arra mutatnak, hogy ezzel a szerkezettel a bizánci lejegyzők nem egy konkrét titulust, mint inkább egy viszonyrendszert kívántak érzékeltetni. A 37₁₆. alatt feltűnő 8 besenyő tartomány élén álló 8 „nagy fejedelem” és a 37₃₄. helyen megjelenő, a „nagy fejedelmek” alatt álló 40 „kisebb fejedelem” egy decentralizált hatalmi struktúra szemléletes leírása, de nem utal 8 „nagyfejedelem” léteire. Ugyancsak eltúlzott volna Szvatopluk fiai apokrif történetének elbeszélése alapján (41₃₋₇) az egyik morva uralkodó „nagyfejedelmi” címéről beszélni (a *Szertartáskönyv* is pusztán a morvák *arkhónjának* címzett levélről tesz említést²¹⁹) – sokkal inkább arról van szó, hogy a bizánci szerző a korabeli bizánci gyakorlatnak megfelelő terminológiával alkotta meg az oktató célzatú elbeszélést.²²⁰

Az, hogy a *Szertartáskönyv* I. Basileios és VII. Konstantint is *megas basileus*-ként említi, míg társuralkodóvá koronázott fiaikra *mikros basileus*ként hivatkozik,²²¹ segít megérteni a bizánci szemléletet. Ugyan mind a császár, mind az ő megkoronázott utódjai ugyanazt a titulust (*basileus*) viselték, s ugyanazt a (legmagasabb) tisztséget töltötték be, a tényleges főhatalom az atya kezében összpontosult. Fiai a koronázás révén osztoztak ugyan vele a *basileus* rangjában, s így halála után a főhatalmat is örökölték, de amint a tényleges erőviszonyokat leíró *megas* és *mikros* jelzők utalnak rá, a valós hatalmi rendben atyjuk alatt foglaltak helyet – mindez azonban a hivatalos császári titulátúrában nem jelentkezett, mivel címket tekintve a fiúk is egyenrangúak voltak atyjukkal.²²² Amikor tehát a minden bizonnyal Bulcsú és Termacsu konstantinápolyi követjárása során az Árpáddal kapcsolatban a 40. fejezetben feljegyzett *megas arkhón* formulát értelmezni akarjuk, sokkal inkább a bizánci udvari gondolkodásban jelenlévő különbségtétel

²¹⁸ Pl. Makk Ferenc: *Megas arkhon*. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 107. (1998) 17–28.

²¹⁹ *De ceremoniis* II.48: *Constantine Porphyrogenetos*: The Book of Ceremonies i. m. II. 691.

²²⁰ Ilyesmire gondolt már Poppe, A.: Words that Serve i. m. 164.

²²¹ *De ceremoniis* I.19: *Constantine Porphyrogenetos*: The Book of Ceremonies i. m. I. 115 (I. Basileios és fiai), II.33: *Constantine Porphyrogenetos*: The Book of Ceremonies i. m. II. 632 (VII. Konstantin és II. Rómanos).

²²² Vö. *Constantin Zuckerman*: On the Title and Office of the Byzantine βασιλεύς. Travaux et Mémoires 16. (2010) 865–890., különösen 888–890.

formáit érdemes szem előtt tartanunk, semmint valamely, a magyarok által használt konkrét – „nagyfejedelem”-ként fordítható – titulus tükörfordítását keresni e kifejezésben. Árpád a 40.⁵³ fejezetben jelzett *mezas arkhón* volta tehát a türkök többi *arkhón*jához való viszonyában nyerheti el értelmét, s leginkább egy, az egyes törzsek élén álló *arkhón*ok fölé emelkedő „fő” *arkhón*t, azaz fejedelmet jelenthet – ahogyan az a 38. fejezetben felállított *voevodos*–*arkhón* fogalompár és az ott elbeszélte fejedelmválasztás-történet alapján várható is.²²³ Ez az értelmezés egyébként egybevág azzal, ahogy a 10. századi bizánci terminológiában a kijevi fejedelmet is a nála alacsonyabb státuszú – esetenként ugyancsak *arkhón*oknak címzett – rusz előkelőktől megkülönböztetendő nevezték *mezas arkhón*nak, bár az ő hivatalos címe sem volt ekkor még nagyfejedelem.²²⁴

Árpád pajzsra emelése

Erre vonatkozó konkrét adatok hiányában nem foglalhatunk egyértelműen állást abban a kutatást régóta foglalkoztató kérdésében, hogy az Árpád beiktatásával kapcsolatban a *DAI*-ban megőrződött megfogalmazás – miszerint a pajzsra emelésre „a kazárok szokása és törvénye szerint” került sor – egy bizánci mintájú uralkodói beiktatási szertartásra vonatkozik-e, amely a kazároknál (illetve rajtuk keresztül esetleg a szavartoknál) is meghonosodott, avagy a steppén, nemezszyenyen való felemelés bizánci értelmezésével állunk-e szemben.²²⁵ Érdekesebbnek tűnik inkább arra rámutatni, hogy e két, látszólag különböző aktus között mennyi lényegi azonosság fedezhető fel, amely akár a feljegyzés bizánci szerzőjét, illetve szerkesztőjét is befolyásolhatta a szöveg végső formába öntése során.

A steppén kimutatható választási és beiktatási procedúra értelmében egy-egy adott hatalom hagyományai szerint előbb az összegyülekező, választásra jogosult elit választott új uralkodót. Így a mongol Dzsingisz kán birodalmában kezdetben a szűk uralkodói család, később az egyes mongol részbirodalmak fő méltóságviselői, a poszt-Dzsingiszida fázisban pedig az országalkotó „első törzsek/nemzetiségek” fejei, az „országurak” tartoztak ebbe a körbe. Az új uralkodó kijelölésének

²²³ Már a *Makk F.*: *Megas arkhón* i. m. által gondosan összegyűjtött és bemutatott anyag is ezt a következtetést támasztotta alá, amit a szerző maga is több helyütt világosan megfogalmazott, még ha ragaszkodott is a bizánci szerkezet konkrét titulusként, azaz „nagyfejedelem”-kénti fordításához. Bár a kérdéses részlet értelmezéséhez érdemes lenne ezt megtenni, itt nincs arra lehetőség, hogy a 38. fejezetben használt *vojvodos*–*arkhón* kettősség magyarázatára kitérjünk.

²²⁴ Vö. *Poppe, A.*: *Words that Serve* i. m., különösen 163–170., 177–179. alapos elemzésével, amely a korábbi orosz szakirodalomban uralkodó álláspontokat is kritikailag tekinti át. Lásd még *Szili S.*: *A ruszok kagánja* i. m.

²²⁵ *Balogh László*: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica* 112. (2002) 37–47.; *Négyesi Lajos*: Árpád pajzsra emelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 126. (2013) 583–592.

folyamatában egyes népek – például a kitajok, és a velük rokon nyelvet beszélő mongolok – esetében gyakran fontos szerep jutott az elhunyt uralkodó özvegyének, vagy egyes közeli nőrokonainak is. Ezek után került sor a beiktatási rítusokra, amelyek esetenként több napig tartottak és több különböző elemet is magukba foglalhattak. Ezek között csak egy volt – ám a kései idősakra az egyik legfontosabbá vált –, hogy a választásban résztvevő négy vagy hét kiemelkedően fontos személy egy fehér vagy fekete nemezzsönyegen felemelte, körbehordozta, majd a trónjához vitte az új uralkodót.²²⁶

A választás aktusához kötődött a pajzsra emelés rítusa a késő római világban is. A korábbi, a barbár törzsekhez kapcsolódóan feljegyzett adatok után az első római uralkodó, akinek a megválasztását a hadsereg pajzsra emeléssel tette nyilvánvalóvá, a II. Constantinusszal (ur. 337–361) szemben a galliai legiók által 360-ban augustusszá kikiáltott Iulianus volt.²²⁷ Ezt követően a pajzsra emelés szokása végigkísérte a késő ókor következő három évszázadát.²²⁸ A kutatásban gyakran feltűnő sommás megállapítások árnyalására hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy habár a pajzsra emelés ebben az időszakban rendszeres eleme volt a császárrá avatás rítusainak, korántsem minden császár esetében tűnik fel a forrásokban. Az egyes késő ókori császárbeiktatások lefolyását részletesen ismertető *De ceremoniis* példái alapján ugyanis jól megfigyelhető, hogy a császárválasztás legitimitásának hadsereg általi elismerését – a katonai nyakpereccel (*torques*, görög *maniakion*) történő „koronázással”, a hadijelvények magasba emelésével és az akklamációkkal együtt – jelző pajzsra emeléssel akkor találkozunk, ha az előző császár életében nem került sor utódjának császári beiktatására.²²⁹

Azok esetében, akik már elődeik életében beiktatott társcsászárként *augustusszá* váltak (így II. Leó [ur. 473–474] és I. Justinianos), a pajzsra emelésre nem volt szükség. A társcsászárt eredetileg *augustus*a koronázta meg, a korábbi *augustus* halála után pedig az egykori társcsászár legitim módon folytatta a korábban megkezdett uralkodását.²³⁰ I. Anastasios (ur. 491–518) és I. Justinos (518–527) esetében viszont más volt a helyzet; elődeik, Zénó (ur. 474–745, 476–491) és I. Anastasios halálakor

²²⁶ Karl A. Wittfogel – Chia-sheng Fêng: *History of Chinese Society*, Liao, 907–1125. Philadelphia 1949. 223–224., 274–275.; Ron Sela: *Ritual and authority in central Asia: the khan's inauguration ceremony*. Bloomington 2003.; *Ivanics M.*: Hatalomgyakorlás i. m. 76–87.

²²⁷ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* 20.4: *Ammianus Marcellinus*: Róma története. Ford. Szepesy Gyula. Bp. 1993. 218.

²²⁸ A vonatkozó adatokat legutóbb összeállította Apostolos G. Mantas: *Die Schilderhebung in Byzanz – historische und ikonographische Bemerkungen*. *Βυζαντινὰ* 21. (2000) 537–582.

²²⁹ Lásd a *Constantine N. Tsirpanlis*: *The Imperial Coronation and Theory in „De ceremoniis aulae byzantinae” of Constantine VII Porphyrogennitus*. *Κληρονομία* 4. (1972) 63–91. által összeállított adatsort. A bizánci *maniakion*ra lásd Christopher Walter: *The Maniakion or Torc in Byzantine Tradition*. *Revue des études byzantines* 59. (2001) 179–192.

²³⁰ Vö. *De ceremoniis* I.94–95: *Constantine Porphyrogennetos*: *The Book of Ceremonies* i. m. I. 431–433.

ugyanis nem volt beiktatott utód. Anastasios esetében az özvegy *augusta*, Ariadné utasítására összegyűlt a Szenátus és a vezető tisztségviselők, hogy megválasszák Zénó utódját. Miután maguk nem tudtak egyetértésre jutni, Ariadnéra ruházták át a kijelölés jogát. Az *augusta* Anastasioszt nevezte meg, a Szenátus és a magisztrátusok pedig támogatták a döntését. A hadsereg egyetértési jogának gyakorlásaként és az elfogadás aktusaként a megválasztott *augustust* a Hippodromban pajzsra emelték és torquessel megkoronázták.²³¹ Az eljárás hasonló volt I. Justinos trónra lépésekor is, azzal a különbséggel, hogy Anastasios után nemcsak kijelölt utód, de özvegy *augusta* sem maradt. A császár halálának hírére a Hippodromban összesereglett tömeg a Szenátustól várta az új császár személyének megnevezését. Ám miközben a Szenátus tanácskozott, a császári testőrség (*excubitores*), illetve a császári haderő egyik egységének tagjai (*scholari*) is felemelték (az előbbiek pajzsra, az utóbbiak egy asztallapra) saját jelöltjüket. Az előbbi a nép (a „kékek” csoportjának) ellenállásán bukott meg, az utóbbi a császári testőrségén. Végül a Szenátus által jelölt Justinos személyét a hadsereg és a nép is elfogadta, így a Hippodromban sor kerülhetett az új *augustus* pajzsra emelésére és torquessel történő koronázására.²³²

A pajzsra emelésnek a hadsereghöz kötődő voltát jelzi egyébként, hogy a 6. század végén két, a hadsereg által (ellen-)császárrá kikiáltott uzurpátort is pajzsra emeltek. Az I. Maurikios (ur. 582–602) ellen sikertelenül lázadó csapatok 588-ban először Germanost emelték támogatásuk jeleként pajzsra; majd az immár sikerrel felkelő dunai légiónk 602-ben egy másik katonával, Phókasszal (ur. 602–610) tették ugyanezt.²³³ Az utóbbi két példa Iulianus 4. századi esetével együtt azért is különösen érdekes számunkra, mert a Phókas felemelése után a forrásokból évszázadokra eltűnő rítus 10–11. századi felbukkanásai is mind a hadsereg által császárrá kikiáltott „lázadókhöz” kötődnek. A II. Rómanos (ur. 945–959, egyedur. 959–963) halála után a még a császár életében megkoronázott fiai, a kiskorú II. Basileios (ur. 963–976–1025) és VIII. Konstantin (ur. 963–1025–1028) „mellé” a hadsereg által császárrá kikiáltott II. Niképhoros Phókast (ur. 963–969) éppen úgy pajzsra emelték csapatai,²³⁴ mint 1047-ben a IX. Konstantin (ur. 1042–1055) ellen lázadó Tornikios Leót.²³⁵

Az utóbbi két eset a szokás késő bizánci előfordulásaival együtt arra mutat, hogy habár a 7. századtól a rítus Bizáncban vissza is szorult, szimbolikájának jelentése mindvégig ismert maradt. Arra, hogy e szokást gyakorolták-e valamikor Bizáncban az írott forrásokkal eléggé gyéren megvilágított 8–9. században, nehéz választ adni

²³¹ *De ceremoniis* I.92: *Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies* i. m. I. 417–423.

²³² *De ceremoniis* I.93: *Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies* i. m. I. 426–429.

²³³ A forrásokat összeállította Mantas, A. G.: *Die Schilderhebung* i. m. 540.

²³⁴ *De ceremoniis* I.96: *Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies* i. m. I. 434.

²³⁵ A forrásokat összeállította Mantas, A. G.: *Die Schilderhebung* i. m. 541–542.

– mindenesetre a rítus folyamatos jelenlétének éppen úgy voltak hívei a kutatásban, mint a hagyomány megszakadásának.²³⁶ Akármelyik lehetőséget látjuk is valószínűbbnek, szempontunkból érdekesebb arra utalni, hogy a *De ceremoniis* által bemutatott késő ókori császárválasztások egyes lépései milyen feltűnő hasonlóságokat mutatnak a *DAI*-ban az Árpád felemelését megelőző eseményekkel. Ahogyan az 5–6. századi Konstantinápolyban a Szenátus és a *De ceremoniis* szövegében *arkhónok*ként²³⁷ megnevezett előkelő tisztségviselők kezében volt az uralkodójelölés joga, amelynek sikeréhez a hadsereg és a főváros népe – a pajzsra emelésben is megnyilvánuló – hozzájárulása is szükséges volt, úgy Árpád uralkodóvá avatására „Kazária fejedelme” (*DAI* 38₃₂: *arkhón Khazarias*) javaslatára, a türkök tanácsának megbeszélése és jóváhagyása nyomán (38_{47–49}), a kagán küldötteinek jelenlétében, a felemelés rítusának gyakorlásával (38_{52–53}) került sor.

A felemelések, és az azokat megelőző választások hasonlóságai mellett a fenti példák alapján az is jól látható továbbá, hogy maga a felemelés gesztusa mind a steppén, mint pedig Bizáncban egyértelműen az adott hatalmi hierarchia legfőbb álló méltóságának a betöltéséhez kapcsolódott – „beosztottakat”, legyenek azok akármilyen magas rangúak is, nem „emeltek fel”. Az ő esetükben az egyes hatalmak inkább jelvények vagy komplett jelvényegyüttesek adományozásával fejezték ki a beiktatott fél pozícióját a beiktató fél hatalmi hierarchiájában, amelynek a beiktatott a jelvények átvételével szimbolikusan a részévé vált.²³⁸ Árpád esetében viszont ilyen jelvények átvételéről nem esik szó a *DAI*-ban. Nem úgy a felemelésről, ami arra utalhat, hogy a kazár kagán ezúttal nem pusztán egyfajta kazár birodalmi méltósággal ruházta fel a szavartok új urát – ahogyan azt a magyar szakirodalom hagyományosan feltételezi –, hanem

²³⁶ Az álláspontokat összefoglalja, a diszkontinuitást hangsúlyozva *Mantas, A. G.*: Die Schilderhebung i. m. 544–545. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Hérakleios idejétől megszokottá vált a császárok utódainak már a császár életében történő megkoronázása – azaz a dinasztikus gondolkodás előtérbe került –, s így a hadsereg általi elfogadás késő ókori aktusaival a pajzsra emelés jelentősége is háttérbe szorult.

²³⁷ *De ceremoniis* I.92: *Constantine Porphyrogenetos*: The Book of Ceremonies i. m. I. 417., 422.; I.93: *Constantine Porphyrogenetos*: The Book of Ceremonies i. m. I. 427.

²³⁸ A nagyhatalmak hierarchikus rendszerébe való betagozódást kifejező jelvények feltűnő azonosságát és kontinuitást mutatnak Euráziában egészen a kora újkorig: hadizászló, díszruha, főveg – valamint egyéb öltözék kiegészítők (öv, csat, forgó stb.) – fegyver, dob, kürt (hadizenekar). Vö. *Skaff, J. K.*: Sui-Tang China i. m. 156–166.; *Sudár Balázs*: „Dobot doboltatni...” Egy régi magyar hangszer nyomában. In: *Hadak útján*. XX. Népvándorlaskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Szerk. Petkes Zsolt. Bp. 2012. 366–369.; A kora újkorban az oszmán szultánok által az európai vazallusoknak küldött jelvényekről lásd *B. Szabó János*: Az erdélyi fejedelmi jelvények. Keletkutatás (1994) tavasz 59–69.; *Sudár Balázs – Csörsz Rumen István*: „Trombita, rézdob, tárogató...” – A török hadizene és Magyarország. Enying 1996. 24–33. Többek között ezért nem követhetjük *Négyesi L.*: Árpád pajzsra emelése i. m. 590–591. gondolatmenetét, aki a viszony egyetlen aspektusára összpontosít és elsősorban katonai parancsnokot lát Leved(i)ben és Árpádban is.

steppei szokás szerint szuverén uralkodóvá tette, aki esetleg akár a kagáni titulus is viselhette.²³⁹

Az általunk ismert példák alapján ilyes típusú rangemelő gesztusra általában vagy akkor került sor, ha az adományozó császári/kagáni/káni hatalom valamiért éppen nagyon kiszolgáltatott helyzetben volt, vagy akkor, ha a támogatott fél reális gyöngeségét próbálták a legitimitás szintjének emelésével is kompenzálni²⁴⁰ (a 9. század második felének kazár története alapján az előbbi lehetőség tűnik kevésbé valószínűnek). Jó példa erre az első, nyílt cári parancsra kinevezett nogáj báj, Isterek esete. Őt 1600-ban a cár utasítására – korábbi precedenseket nélkülöző módon – emelték fel a „az összegyűlt sokaság előtt a téren”, a „jelenlévő nogáj mirzák nagy zavara közepette, akik nem értették, hogy Isterek mirzát miért is kellene a fejedelemségre nemezen felemelni, hiszen ősidők óta soha nem volt ez szokásban”.²⁴¹ S habár a nogájok meglepődöttsége érthető, az orosz adminisztráció választása még inkább az: ők nagyon is jól ismerték a steppei legitimáció kelléktárát, hiszen az Orosz Birodalommal „társbérletben élő” Kaszimovi Kánságban régóta a Dzsingiszida kánoknak kijáró felemelés volt szokásban – akkor is, ha a kánokat már az orosz cárok nevezték ki –, így az új ceremónia tulajdonképpen egyfajta indirekt rangemelést jelentett a nogáj báj számára.²⁴²

A nogájoknál tehát 1600-ig a vezetőjük megválasztásához és beiktatásához nem társult a felemelés szokása – ahogy más steppei csoportok esetében sem feltétlenül tartozott ez a kötelező rítusok közé. A steppei felemelési ceremóniák legújabb és legteljesebb adattárát összeállító Ivanics Mária ezzel összhangban többek között arra is felhívta a figyelmet, hogy az általa vizsgált, Volga vidéki Dzsingiznáme sem írja le ezt a szokást az ideális uralkodó megválasztásakor. S szempon-tunkból nyilván az sem érdektelen, hogy Anonymus sem említi, hogy a magyar krónikák szerinti első fejedelem, Álmos megválasztása után őt maga fölé emelte volna a hat másik „mogher” vezér.²⁴³

Tóth Sándor László a felemelés szokásának esetleges utóéletét vizsgálva nemrégiben külön kiemelte, hogy az 1705. évi szécsényi gyűlésen „Árpád fejedelem kései utódát, II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelmet a régi szokásra, a pajzsra emelésre

²³⁹ Sajnos a kagáni cím történetének és viselésének kutatása viszonylag kevés teret szentelt a kagáni címet viselő, de nem Asina-házbéli, nem Asina-rokon, de nem is trónkövetelő személyek *baz kagán*-i rangjának. Lásd *Peter B. Golden: The Question of the Rus Qaganate. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 84–88.*

²⁴⁰ *Skaff, J. K.: Sui-Tang China i. m. 125–127.*

²⁴¹ *Ivanics M.: Hatalomgyakorlás i. m. 97.*

²⁴² *Uo. 95–96.*

²⁴³ *Anonymus, Gesta Hungarorum 5–6. Vö. Ivanics M.: Hatalomgyakorlás i. m. 104.*

emlékezve főemberei széken felemelve választották meg”.²⁴⁴ Rákóczi esete egyebek mellett azért is lehet tanulságos a korai magyar történelem kutatói számára, mert kiválóan példázza, hogy a magyar nyelv általános értelemű, ’uralkodó’ jelentésű fejedelem szava – ahogy a görög *arkhón* szó is – gyűjtőfogalomként milyen megtevésztő módon fedhet el esetenként akár jelentős különbségeket is.²⁴⁵ Rákóczi ugyanis az 1697-ben kapott német-római szent birodalmi hercegi címe (*Fürst/Princeps*) alapján ugyanúgy fejedelem volt magyarul, mint az erdélyi országgyűlés által megválasztott (1704) és beiktatott (1707) erdélyi fejedelemtént – amit latinul szintén a *princeps* szóval jelöltek. Ugyancsak fejedelemtént címezték a szécsényi gyűlésen (1705) megalkotott és elfogadott új vezetői titulus, a „vezérő fejedelem” viselőjeként is – amely viszont ez esetben a latin *dux* szó magyarosítása volt.²⁴⁶

Amint arra nemrégiben Gebei Sándor – előtte pedig már Polner Ödön – rámutatott, mindegyik „fejedelmi” titulus mögött gyökeresen más közjogi háttér állt. Bár a felemelés gesztusa valóban Árpád története felé mutat, a szécsényi gyűlés azonban sokkal inkább a lengyel nemesi-rendi ellenállás intézményesített formája, az úgynevezett konföderációk szerveződésének feleltethető meg, amelyek időszaki szerveződések, a szövetkező nemesek egyenrangú és egyenjogú társulásai voltak, meghatározott célok elérése érdekében. Ezek működtetésére – egyfajta ügyvezetőként – marsallt választották: ennek az utóbbi szerepnek felelt meg Magyarországon Rákóczi *dux* „vezérő fejedelem” titulusa is.²⁴⁷ Ebből a szempontból pedig sokkal inkább az új hazát foglalni készülő hét vezér és a vállalkozás vezetőjének megtett Álmos történetéhez hasonló a magyar konföderátusok és Rákóczi *dux* „vezérő fejedelem” esete.²⁴⁸ Az Anonymusnál említett vérszerződés, a steppei világból is jól ismert és adatolt, ámde egyenrangúak között fennálló, horizontális szerveződési forma, szintén inkább a korai újkori lengyel és magyar konföderátusok fogadott testvériségei felé terelheti a figyelmünket.²⁴⁹

²⁴⁴ Tóth Sándor László: Árpád fejedelem pajzsra emelése. In: Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szerk. Gálffy László–Sáringer János. Szeged, 2015. 50.

²⁴⁵ A tisztánlátásban pedig nem segíthetett, hogy a középkori magyarországi latin nyelvű források hol *dux*-nak (Anonymus), hol *capitaneus*-nak (14. századi krónikakompozíció), hol ennek is és annak is (Kézai Simon) nevezték Álmost és Árpádot – és az őket megválasztó „fejedelmi személyeket” is (*VII principales persone: Anonymus, Gesta Hungarorum* 5).

²⁴⁶ Teljes címe: Franciscus II. Dei gratia Sacri Romani Imperii & Transylvaniae princeps Rakoczi. Partium Regni Hungariae Dominus & Siculorum Comes, Regni Hungariae Pro Libertate Confoederatorum Statuum necnon Munkacsensis & Makoviczensis Dux, Perpetuus Comes de Saros; Dominus in Patak, Tokaj, Regéc, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Onod etc.

²⁴⁷ Polner Ödön: II. Rákóczi Ferenc közjogi szempontjai. Különlenyomat. Bp. 1934. 382–385.; Gebei Sándor: Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció. In: Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. 2005. szeptember 15–17. Szécsény. Szerk. Bagyinszki Istvánné – Balogh Zoltán. Salgótarján 2006. 42–66.

²⁴⁸ Anonymus, *Gesta Hungarorum* 5–6.

²⁴⁹ Skaff, J. K.: Sui-Tang China i. m. 98–100.

Azaz könnyen elképzelhető, hogy ahhoz az évszázados vitához, miszerint Álmos vagy Árpád volt-e a magyarok első fejedelme,²⁵⁰ pusztán egy nyelvi félreértés vezetett. Ahogy manapság aligha jutna eszébe bárkinek érdemben vitatni, hogy bár nyilvánvalóan korábban is volt a magyar politikai alakulatnak vezetője, mégis Szent István volt a magyarok első nyugati keresztény rítus szerint beiktatott királya – úgy Álmos és Árpád esetében is feltételezhetjük, hogy bár sem titulusukat, sem jogkörüket nem ismerjük pontosan, más és más szerepkörben mindketten lehettek első „fejedelmek”. Egy kazár elbeszélő ugyanis a saját, kazár szempontjából tekintve az eseményekre teljes joggal állíthatta, hogy „ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt” (*DAI* 38^{53–54}) – legalábbis Árpádhoz hasonló, kazár szokás szerint beiktatott, talán kazár címmel is bíró fejedelmük nem. Ez a kijelentés korántsincs feltétlenül gyökeres ellentétben a dinasztia saját hagyományával, amelyben egyértelműen Álmos szerepelt első fejedelemként.

Összegzés

Reményeink szerint a jelen és a korábbi tanulmányokban²⁵¹ leírtak alapján érthetővé vált, hogy miért véljük úgy: a *DAI* 38. fejezetének 3–55. soraiban olvasható történeti elbeszélés értelmezéséhez nincs szükség sem egy, a 10. században Konstantinápolyban járt magyar előkelők által előadott „hamis beszámolóra”, sem a VII. Konstantin által elkövetett különféle „félreértésekre”, „tudálékos kombinációkra”, netán „hamisításokra”, sem egyéb, hasonló feltevésekre. A kérdéses szövegrészlet természetesen megítélésünk szerint sem mentes – mert nem is lehet az – az elbeszélő és a lejegyző szemléletének hatásaitól. Mégis, ha a ránk maradt szöveget egy, az eseményeket kazár szemszögből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén keresztül kíséreljük meg megérteni, kirajzolódhat egy olyan olvasat, amelynek alapján a vizsgálat alá vett részlet sem nem „hazudik”, sem nem „ferdíti el” az egykori eseményeket. Leved(i), Álmos és Árpád „népének” a *DAI*-ban lejegyzett vándorlásait a 16–17. századi steppei nagyállattartó csoportok forrásokkal sokkal jobban dokumentált történetének párhuzamain keresztül vizsgálva ugyanis egyértelművé válhat, hogy a 38. fejezet első feléből megismerhető események között nincsen olyan, amely elképzelhetetlen, vagy akár csak valószínűtlen lenne.

1.) A valamikor a 9. század első felében/középső harmadában „Kazáriához közel” (annak északi vagy északkeleti határai mentén) történő megtelepedés;

²⁵⁰ Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől i. m. 135–141.; Tóth S. L.: A magyar törzsszövetség i. m. 201–214.

²⁵¹ Bollók Á.: A *De administrando imperio* i. m.; Bollók Á. – B. Szabó J.: Hogyan tűnt el i. m.

- 2.) (egyres csoportok?) 3 évre Kazária területére történő betelepedés(e);
- 3.) a kezdetben közös fejedeleml nélkül szerveződő politikai alakulat működése;
- 4.) az új „jövevények” egyik vezére és egy előkelő kazár család nőtagjának politikai házassága;
- 5.) a kazárok által az új csoportnak a kazár szövetségi rendszerbe történő be- tagozására tett kísérlet („együtt harcolás”);
- 6.) a besenyő nyomás miatt a Dnyeperen túli területekre, illetve „Perzsia vidé- kére” történő szét- és elvándorlás;
- 7.) a kazár kagán által kezdeményezett fejedelemlváltás;
- 8.) a kagán „üzenete” és Leved(i) lemondó szavai;
- 9.) valamint az új fejedeleml kazár szokás szerinti beiktatása és az új politikai szerkezet kialakulása

mind-mind olyan mozzanatok, amelyeknek számos kiváló párhuzamát ismerjük a 16–17. századi steppei történelem lapjairól. Mindezen események „függetlenség” *versus* „kazár vazallitás/bábállam”, „kazár szövetség” *versus* „ellenséges viszony” és hasonló merev kategóriákba történő beosztása, illetve ilyenén ellentét- párokkénti kezelése a szűkös forrásokat és a politikai-katonai helyzet akár éven- kénti változásait látva szükségszerűen állandó ellentmondásokat szült és szül. Feladva azonban e kényszeres kategorizációt a 9. század turbulens történeteit is jobban megérthetjük, ha saját segédhipotéziseink helyett a hangsúlyt a *DAI* által megőrzött elbeszélés megértésére helyezzük.

THE „SAVART–TURK DOSSIER”

9th-Century Migrations in the Eastern European Steppe Region
in the Light of 16th–17th-Century Parallel Phenomena

by János B. Szabó – Ádám Bollók

SUMMARY

The present paper analyses 9th-century Hungarian history as depicted in Chapter 38 of the Byzantine treatise *De administrando imperio*. It is argued that the account preserved in the chapter’s first half is of Khazar origin and covers the events of the first two thirds of the 9th century (cca. between the 810s/830s–860s/870s). Based on a detailed comparison of analogous 16th- to 17th-century steppe migrations, it is further argued that Chapter 38’s Hungarian history makes perfect sense and thus may be historically reliable.